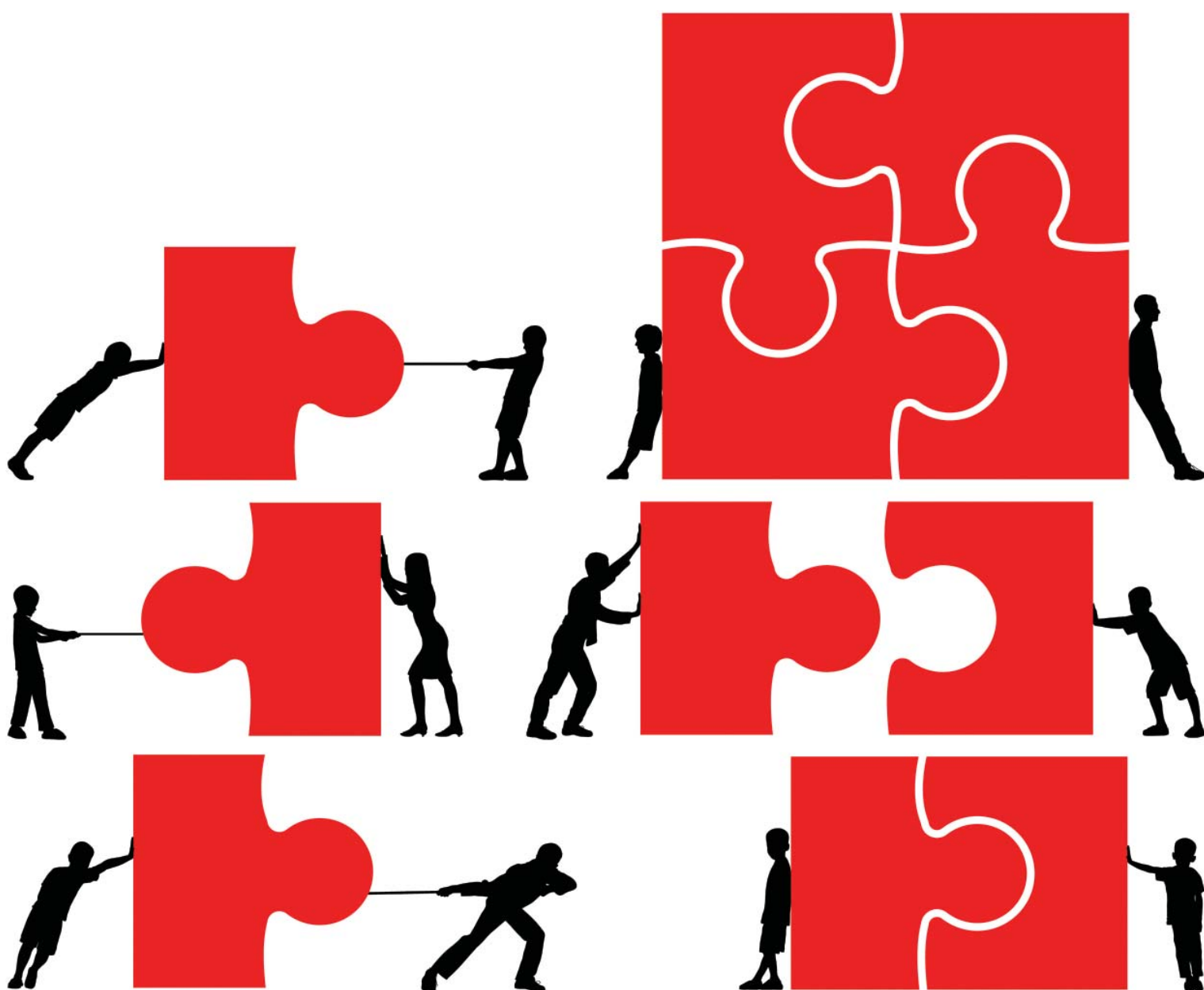

Neiskorišteni potencijal

Uloga i značaj nevladinih organizacija
u zaštiti od diskriminacije u Bosni i Hercegovini

DISKRIMINACIJA
DISKRIMINACIJA

Neiskorišteni potencijal

Uloga i značaj nevladinih organizacija
u zaštiti od diskriminacije
u Bosni i Hercegovini

Boris Topić

Sarajevo, 2012

Naslov:

Neiskorišteni potencijal: Uloga i značaj nevladinih organizacija u zaštiti od diskriminacije u Bosni i Hercegovini

Autor:

Boris Topić

Urednik:

Edin Hodžić

Recenzent:

Snježana Vasiljević

Izdavač:

Analitika – Centar za društvena istraživanja

Godina: 2012.

© Analitika – Centar za društvena istraživanja, sva prava pridržana

Adresa izdavača:

Kaptol 5, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

info@analitika.ba

www.analitika.ba

Lektura:

Amela Šehović

Redaktura i korektura:

Mirela Rožajac-Zulčić

Dizajn korica:

Vanesa Prodanović i Tarik Hodžić

Dizajn unutrašnjosti publikacije:

Branka Ilić

DTP:

Jasmin Leventa

Fotografija naslovnice:

© Leontura, iStock Photo, File No: #19283800

fotografija preuzeta pod standardnom iStockphoto licencom.

Zahvaljujemo dr. sc. Snježani Vasiljević na detaljnoj recenziji i korisnim komentarima. Zahvalni smo i Mervanu Miraščiji, koordinatorskom pravnog programa Fonda otvoreno društvo BiH, na veoma korisnim komentarima.

Ovome izvještaju umnogome su doprinijela i iskustva i ekspertiza naših partnerskih organizacija okupljenih u okviru antidiskriminacijskog programa Fonda otvoreno društvo BiH: Vaša prava, Mediacentar Sarajevo, ICVA, Prava za sve, Centar za ljudska prava Mostar, Helsinški parlament građana Banja Luka, Forum građana Tuzla i Budi moj prijatelj Sarajevo.

Na kraju, izražavamo zahvalnost Fondu otvoreno društvo BiH, koji nam je ukazao povjerenje i omogućio izradu serije analiza provođenja Zakona o zabrani diskriminacije BiH, čiji je dio i ovaj izvještaj.

Antidiskriminacijski program Fonda otvoreno društvo BiH

Izveštaj je sačinjen u okviru antidiskriminacijskog programa Fonda otvoreno društvo BiH, koji okuplja partnerske organizacije s područja cjelokupne teritorije Bosne i Hercegovine podijeljene u četiri tima posvećena ključnim aktivnostima u domenu borbe protiv diskriminacije: monitoring, dokumentiranje i izvještavanje, strateško parničenje, analiza politika i zagovaranje.

Više informacija o antidiskriminacijskom programu Fonda otvoreno društvo BiH možete pronaći na web stranici www.diskriminacija.ba.

1.	UVODNA RAZMATRANJA	8
2.	NEVLADINE ORGANIZACIJE U POSTUPKU ZA ZAŠTITU OD DISKRIMINACIJE: ZAKONSKA RJEŠENJA U BOSNI I HERCEGOVINI U SVJETLU NAJBOLJE PRAKSE	12
2.1.	Zastupanje i aktivna legitimacija u individualnim sporovima	12
2.2.	Nevladine organizacije kao treća strana u postupku	18
2.3.	Kolektivna antidiskriminaciona tužba	24
2.3.1.	Razumijevanje “opravdanog interesa” u kontekstu kolektivne tužbe	31
2.3.2.	Kolektivna tužba i naknada štete	33
2.3.3.	Kolektivna tužba i individualne antidiskriminacione tužbe	36
3.	UČEŠĆE NVO-a U POSTUPKU ZAŠTITE OD DISKRIMINACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI: KLJUČNE PREPREKE I MOGUĆA RJEŠENJA	38
3.1.	Nedostatak poticajnog okruženja za parničenje u javnom interesu	39
3.2.	Potreba za organizovanijim i kooperativnijim civilnim sektorom	42
3.3.	Pogrešne predstave o kapacitetima NVO-a i zahtjevima učešća u sudskom postupku	43
3.4.	Troškovi sudske zaštite od diskriminacije	45
3.5.	Potreba postojanja evidencije o sudskim postupcima	49
3.6.	Značaj međusobne saradnje nevladinih organizacija i saradnje sa medijima i Ombudsmanom BiH	49
3.7.	NVO-i i dokazivanje diskriminacije: potreba normiranja situacionog testiranja	51
4.	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE	54
	BIBLIOGRAFIJA	67
	Monografije i izvještaji	67
	Članci i prilozi u zbornicima	71
	Propisi Bosne i Hercegovine	73
	Sudska praksa Bosne i Hercegovine	74
	Strani propisi	74
	Strana sudska praksa	75
	Međunarodni dokumenti	75
	Ostalo	76
	O AUTORU	77

1.

Uvodna razmatranja

Usvajanjem Zakona o zabrani diskriminacije (u daljnjem tekstu: ZZD) u julu 2009. godine dopunjen je postojeći antidiskriminacioni okvir u Bosni i Hercegovini.¹ Time se i Bosna i Hercegovina priključila širokom krugu država koje eliminaciju diskriminacije nastoje da obezbijede kroz usvajanje sveobuhvatnog antidiskriminacionog zakonodavstva kojim se omogućava sudska zaštita od diskriminacije počinjene kako od države i njenih organa tako i od privatnih lica.² Ovaj značajni zakon, pored ostalog, prepoznaje važnu ulogu koju nevladine organizacije³ mogu da odigraju na polju borbe protiv diskriminacije priznajući im, između ostalog, i određene procesne uloge u sudskom postupku za zaštitu od diskriminacije.

¹ Tu svakako ubrajamo “Ustav Bosne i Hercegovine”, “Zakon o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini” ili odredbe o zabrani diskriminacije u oblasti rada predviđene važećim zakonima o radu u Bosni i Hercegovini.

² Mario Reljanović, “Zabrana diskriminacije u Bosni i Hercegovini – pravni okvir i praksa”, u *Pravo zemalja u regionu*, ur. Vladimir Čolović (Beograd: Institut za uporedno pravo, 2010), str. 336. O potrebi usvajanja sveobuhvatnog antidiskriminacionog zakonodavstva uporedi Christa Tobler, *Remedies and Sanctions in EC Non-Discrimination Law* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005); uporedi takođe i Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW), General recommendation No. 28 on the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (New York: Committee on the Elimination of Discrimination against Women, 16 december 2010), paragrafi 31 i 32.

³ Iako se pojmovi nevladina organizacija (NVO) ili organizacije civilnog društva (OCD) upotrebljavaju vrlo često, naročito u diskursu o ljudskim pravima, ne bi se ipak moglo reći da postoji jedna opšteprihvaćena definicija nevladinih organizacija. Stoga se ovaj pojam odnosi na različite tipove organizacija. Osnovni principi o statusu NVO-a u Evropi, usvojeni pod okriljem Savjeta Evrope, npr. govore da su to u “osnovi samoupravna tijela koja funkcionišu na bazi volonterskog rada i koja samim tim ne podliježu rukovođenju od strane državnih organa vlasti”. Zakoni u Bosni i Hercegovini, pa tako i ZZD, ne sadrže definicije nevladinih organizacija niti upotrebljavaju ovaj termin. NVO-i se u Bosni i Hercegovini organizuju i djeluju u skladu sa relevantnim zakonima o udruženjima i fondacijama (ZOUF). Tako “Zakon o udruženjima i fondacijama BiH”, *Službeni glasnik BiH*, 32/2001, član 2, st. 2, predviđa da se “Udruženje ... osniva zajedničkim sporazumom u kojem se grupa od tri ili više fizičkih, odnosno pravnih lica, u svim kombinacijama, dobrovoljno udružuje radi ostvarivanja nekog zajedničkog interesa, a pri tome nema namjeru sticati profit”. Uzimajući u obzir činjenicu da nema opšteprihvaćene definicije nevladinih organizacija, kao i da se pod ovim pojmom često identifikuju i organizacije civilnog društva, neprofitne organizacije, civilni sektor i slično, ovaj tekst naizmjenično upotrebljava nazive nevladine organizacije i organizacije civilnog društva, podrazumijevajući pod njima organizovane i dobrovoljne oblike udruživanja ljudskih bića radi obavljanja aktivnosti u korist opšteg dobra i, konkretnije, promocije ideje ljudskih prava.

Na međunarodnom i komparativnom planu, kao jedna od najznačajnijih aktivnosti nevladinih organizacija na polju borbe protiv diskriminacije ističe se njihova uloga u postupcima za zaštitu od diskriminacije.⁴ Razlog davanja mogućnosti organizacijama civilnog društva da učestvuju u postupcima za zaštitu od diskriminacije, u suštini, leži u činjenici da suzbijanje diskriminacije predstavlja djelatnost od javnog interesa, te da svaki dobro uređen sistem za zaštitu od diskriminacije treba da sadrži različite modalitete učešća nevladinih organizacija u postupcima za zaštitu od diskriminacije.⁵ Stoga djelovanje NVO-a u postupcima za zaštitu od diskriminacije možemo označiti kao specifičan vid parničenja u javnom interesu.⁶ Poseban značaj NVO-ima u ovom domenu, barem u zemljama Evropske unije,⁷ dale su direktive u oblasti diskriminacije⁸, koje od država zahtijevaju da u svojim pravnim sistemima, u cilju obezbjeđivanja što efikasnije zaštite od diskriminacije, omoguće nevladinim organizacijama da djeluju u ime žrtava diskriminacije ili kao podrška ovim osobama u postupcima povodom zaštite od diskriminacije.⁹

Ove procesne uloge nevladinih organizacija su različito regulisane u različitim pravnim sistemima. Ipak, kao moguće oblike djelovanja nevladinih organizacija u ime žrtve generalno možemo da izdvojimo podnošenje tužbe u ime i za račun žrtve – dakle, pravno zastupanje, mogućnost pojavljivanja nevladine organizacije kao sutužioca uz žrtvu ili, pak, kao samostalnog nosioca tužbe uz pristanak žrtve. Pored navedenog, kao specifičan način djelovanja za račun žrtava diskriminacije

⁴ Ana Horvat, "Novi standardi hrvatskoga i europskoga antidiskriminacijskog zakonodavstva", u *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 58, br. 6 (2008), str. 1487.

⁵ Up. Vladimir V. Vodinelić, "Tužbe za zaštitu od diskriminacije", u *Antidiskriminaciono pravo – vodič*, ur. Jovica Trkulja i Saša Gajin (Beograd: Centar za unapređenje pravnih studija, 2008), str. 46–47.

⁶ Parničenje u javnom interesu (eng. *public interest litigation*) je širok i amorfni pojam za koji je teško dati preciznu definiciju. U svom rudimentarnom obliku se provodi putem pružanja usluga pravne pomoći od nevladinih organizacija ili centara za pružanje pravne pomoći radi omogućavanja ostvarivanja pravnih interesa ugroženih grupa ili pojedinaca. Za ovaj fenomen je karakteristično da nastoji da obezbijedi postizanje pravde kroz korišćenje prava. Za pregled definicija fenomena parničenja u javnom interesu vidi: James A. Goldston, "Public Interest Litigation in Central and Eastern Europe: Roots, Prospects and Challenges", *Human Rights Quarterly* 28, br. 2 (2006), str. 492–527; kao i Edwin Rekosh, Preface of *Symposium on Public Interest Law in Eastern Europe and Russia: June 29th - July 8th, 1997, University of Natal, Durban, South Africa: Symposium Report*, Public Interest Law Initiative in Transitional Societies (New York: Columbia Law School, Public Interest Law Initiative in Transitional Societies, 1997), str. iii–viii.

⁷ Kratak pregled zakonskih rješenja procesnih uloga organizacija civilnog društva u zemljama Evropske unije sadržan je u Dodatku 3.

⁸ Direktiva o rasnoj jednakosti – "Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin", *Official Journal of the European Union*, L 180/2000, član 7; i Direktiva o jednakosti u zapošljavanju – "Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation", *Official Journal of the European Union*, L 303/2000, član 9.

⁹ Horvat, "Novi standardi", str. 1487.

izdvajaju se aktivnosti nevladinih organizacija u pravcu podnošenja kolektivne ili grupne tužbe.¹⁰ Veoma važan oblik podrške žrtvama diskriminacije u postupcima povodom diskriminacije svakako je i učešće organizacija civilnog društva kao umješaka u postupku na strani žrtve ili, pak, kao prijatelja suda (*amici curiae*).¹¹ Na kraju, jedan od ključnih doprinosa nevladinih organizacija u oblasti borbe protiv diskriminacije nesumnjivo je i njihova uloga u takozvanim strateškim parnicama pokrenutim radi obezbjeđenja podrške implementaciji antidiskriminacionih zakona¹² ili rasvjetljavanju različitih koncepata sadržanih u antidiskriminacionom pravu.¹³

Imajući u vidu navedeno, ovaj izvještaj nastoji da analizira postojeća zakonska rješenja u svjetlu komparativnih iskustava te da ukaže na prepreke koje stoje na putu aktivnijem angažmanu nevladinih organizacija u sudskim postupcima za zaštitu od diskriminacije. Pored toga, izvještaj nastoji da ponudi određena rješenja koja bi dodatno motivisala nevladine organizacije da aktivno koriste procesne uloge koje su im dodijeljene ZZD-om, a u najboljem interesu žrtava diskriminacije.

Izvještaj je prevashodno zasnovan na sekundarnom, komparativnom istraživanju fokusiranom na ulogu, aktivnosti i najbolju praksu organizacija civilnog društva u sudskom postupku zaštite od diskriminacije. Pored toga, analizirana su relevantna zakonska rješenja koja se tiču procesne uloge nevladinih organizacija u sudskom postupku zaštite od diskriminacije, kao i prve presude u predmetima diskriminacije u Bosni i Hercegovini. Analiza usvojenih zakonskih rješenja u Bosni i Hercegovini je izvršena u svjetlu komparativnih iskustava, prije svega iskustava zemalja u okruženju, s obzirom na to da upravo one sa Bosnom i Hercegovinom dijele sličnu pravnu tradiciju i slične probleme, ali i zemalja Evropske unije kojima se Bosna i Hercegovina nastoji pridružiti. Analiza je obuhvatila i druge slučajeve kada je to bilo potrebno radi odgovora na konkretna pitanja. Na kraju, konsultovani su i dostupni izvori o aktuelnom stanju u nevladinom sektoru u Bosni i Hercegovini, sa posebnim fokusom na organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava.

¹⁰ Tako i Lovorka Kušan, *Croatia – Country Report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. (European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010), str. 54, kao i Horvat, “Novi standardi”, str. 1487.

¹¹ Up. Horvat, “Novi standardi”, str. 1487. Pojam *amicus curiae* (prijatelj suda) označava lice čije je učešće u postupku ograničeno na pružanje sudu mišljenja koja se odnose na činjenična i pravna pitanja. S druge strane, pojmom umješaka (intervenijenta) označavamo lice koje se pridružuje jednoj od strana u postupku jer ima pravni interes za uspjeh strane kojoj se pridružuje te je kao takvo ovlašćeno na preduzimanje niza procesnih radnji, uključujući i ulaganje pravnih lijekova.

¹² Margarita Ilieva, “Uloga NVO-a u primeni Zakona protiv diskriminacije: Iskustvo iz Bugarske”, u *Sprovođenje Zakona protiv diskriminacije: izazov za Kosovo* (Priština: OSCE Mission in Kosovo, 2007), str. 10.

¹³ Isabelle Chopin, “Making non-discrimination rights effective”, u *The Role of NGOs and Trade Unions in Combating Discrimination*, ur. Richard Poláček (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2009), str. 10.

U svom prvom dijelu, ovaj izvještaj analizira rješenja predviđena Zakonom o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine u pogledu procesne uloge nevladinih organizacija u postupku antidiskriminacione zaštite. Drugi dio se fokusira na prepreke koje organizacijama civilnog društva onemogućavaju da se aktivnije uključe u sudske postupke za zaštitu od diskriminacije. Kroz pregled komparativnih iskustava, nastoji se ukazati na najvažnije uslove i kriterije za efikasno korišćenje opcije učešća nevladinih organizacija u postupku antidiskriminacione zaštite u Bosni i Hercegovini. Konačno, u zaključnim razmatranjima sumiraju se zapažanja ove analize te formulišu određene preporuke u pogledu zakonodavnih i praktičnih rješenja u ovoj oblasti u Bosni i Hercegovini.

2.

Nevladine organizacije u postupku za zaštitu od diskriminacije: Zakonska rješenja u BiH u svjetlu najbolje prakse

Pored ograničene mogućnosti zastupanja žrtava diskriminacije od zaposlenih u nevladinim organizacijama koje se bave pružanjem pravne pomoći, ZZD BiH¹⁴ nevladinim organizacijama u Bosni i Hercegovini dodjeljuje dvije značajne procesne uloge. Na tragu komparativnih rješenja¹⁵, a očigledno imajući u vidu odredbe direktiva Evropske unije koje se odnose na ravnopravnost i zabranu diskriminacije¹⁶, ZZD nevladinim organizacijama daje mogućnost da u postupcima za zaštitu od diskriminacije pruže podršku žrtvama korišćenjem dobro poznatog instituta umješaka ili da, u cilju apstraktne zaštite žrtava diskriminacije, djeluju samostalno putem kolektivnih tužbi.

2.1. Zastupanje i aktivna legitimacija u individualnim sporovima

Uvođenjem posebnog postupka za zaštitu od diskriminacije ZZD je žrtvama diskriminacije obezbijedio dodatnu praktičnu mogućnost da zaštitu svog prava na

¹⁴ “Zakon o zabrani diskriminacije”, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, 59/09.

¹⁵ Usporedna analiza otkriva da je ZZD BiH u velikoj mjeri prihvatio rješenja prisutna u “Zakonu o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske”, *Narodne novine RH*, 85/08. Za usporedni pregled normiranja procesnih uloga organizacija civilnog društva u antidiskriminacionim zakonima u Bosni i Hercegovini i zemljama okruženja vidi Dodatak 1 i Dodatak 2.

¹⁶ “Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin”, član 7; i “Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation”, član 9.

nediskriminaciju ostvare u sudskom postupku.¹⁷ Međutim, pojedinci kao najčešće žrtve diskriminacije vrlo često se nalaze u položaju iz kojeg je teško uspješno voditi sudski postupak – bilo zbog nedostatka potrebnih znanja, finansijskih sredstava ili drugih sličnih poteškoća, zbog čega se rijetko odlučuju da traže sudsku zaštitu svojih prava. S ciljem da se ove prepreke eliminišu ili barem ublaže, zakonodavstva često dozvoljavaju nevladinim organizacijama da zastupaju žrtve diskriminacije u sudskim postupcima ili da na drugi način nastupaju u ime žrtve.¹⁸ Ipak, ZZD BiH ne uvodi ovu mogućnost.

Naime, navedeni zakon u članu 12, kojim reguliše postupak individualne sudske zaštite od diskriminacije, upućuje na pravila parničnog postupka. Relevantne odredbe parničnog postupka taksativno nabrajaju da poslove zastupanja u parnici mogu da obavljaju isključivo advokat, advokatsko društvo ili zaposleni kod službe za besplatnu pravnu pomoć. Pored navedenih osoba, precizira se da poslove zastupanja za pravna lica mogu da obavljaju i zaposleni kod tog pravnog lica, a za fizička lica bračni odnosno vanbračni drug stranke ili srodnik stranke po krvi ili po tazbini.¹⁹ Dakle, iz navedenih odredaba možemo da zaključimo da jedino pravno lice koje može da obavlja zastupanje u postupcima u Bosni i Hercegovini jeste advokatsko društvo, a da pravnu pomoć, pored advokata, mogu još da pružaju zaposleni u službama pravne pomoći. Kako se pod službom za besplatnu pravnu pomoć podrazumijevaju sve one službe koje “pružaju pravnu pomoć strankama bez naknade, bez obzira na njihovu unutrašnju organizaciju, način finansiranja ili pak pripadnost nekoj široj asocijaciji”²⁰, onda pod ovim terminom, pored institucija za pružanje pravne pomoći ustanovljenih zakonima o besplatnoj pravnoj pomoći,²¹

¹⁷ Ovdje je riječ o parničnom postupku. Pored ovog postupka, ZZD poznaje i upravni postupak i postupak pred Ombudsmanom. Više u Reljanović, “Zabrana diskriminacije u Bosni i Hercegovini”, i Adrijana Hanušić, *Ombudsman u sistemu zaštite od diskriminacije u BiH: analiza situacije i karakteristični problemi* (Sarajevo: Analitika, 2012). Sudsku zaštitu od diskriminacije bilo je moguće ostvarivati (i još se uvijek može ostvarivati) na osnovu odredaba o zabrani diskriminacije u oblasti rada predviđenih važećim zakonima o radu ili odredaba zakonâ o obligacionim odnosima o naknadi štete radi povrede prava ličnosti.

¹⁸ Tako i Horvat, “Novi standardi”, str. 1487.

¹⁹ “Zakon o parničnom postupku Federacije BiH”, *Službene novine Federacije BiH*, 53/03, 73/05 i 119/06; “Zakon o parničnom postupku Republike Srpske”, *Službeni glasnik Republike Srpske*, 58/03, 85/03, 74/05, 63/07, 49/09 – ZPP RS/FBiH, član 301.

²⁰ Komentar uz član 301 ZPP-a RS/FBiH u Zlatko Kulenović et al., *Komentar Zakona o parničnom postupku u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj* (Mostar: Agencija Apriori organizacije, 2011); u daljnjem testu: *Komentar ZPP-a RS/FBiH*.

²¹ Zakoni koji regulišu pružanje besplatne pravne pomoći doneseni su u Republici Srpskoj, Brčko distriktu Bosne i Hercegovine i nekoliko kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine (Sarajevski, Zeničko-dobojski i Tuzlanski). Up. Jozo Čizmić, “Pružanje besplatne pravne pomoći u Bosni i Hercegovini sa osvrtom na iskustva Republike Hrvatske”, u *Pristup pravdi u Bosni i Hercegovini: besplatna pravna pomoć: poseban osvrt na Hercegovačko-neretvanski kanton*, ur. Nurko Pobrić i Rebeka Kotlo (Mostar: Centar za ljudska prava u Mostaru, 2011), str. 22.

možemo da podrazumijevamo i nevladine organizacije.

Potrebno je naglasiti da se, prema aktuelnom zakonskom rješenju u Bosni i Hercegovini, same nevladine organizacije ne mogu da pojave kao zastupnici strana, nego to mogu da budu samo imenovani pojedinci zaposleni u nevladinoj organizaciji.²² To praktično znači da žrtva diskriminacije ne može da ovlasti nevladinu organizaciju za zastupanje, nego mora posebno da ovlasti pojedine zaposlene u NVO-u za preduzimanje određenih radnji.²³ To može da dovede do različitih praktičnih problema, jer jedan zaposleni može da bude spriječen da pristupi ročištu ili jednostavno može da prestane da radi u organizaciji, što može da dovede do zastoja u postupku ili pak do propuštanja preduzimanja neophodnih parničnih radnji. Nevladine organizacije ovaj problem obično rješavaju tako što korisnik usluge ovlasti nekoliko zaposlenika organizacije da ga zastupaju, što trenutno predstavlja jedino racionalno ali nezgrapno praktično rješenje.²⁴

S druge strane, izvještaji iz drugih zemalja govore o tome da su nevladine organizacije, kao i njihovi članovi, često ovlašćene da nastupaju u ime žrtava diskriminacije u sudskom postupku. Takva rješenja su usvojena, na primjer, u Švedskoj, Poljskoj²⁵ i Latviji i ocjenjuju se dobrodošlim²⁶ upravo zbog proširivanja mogućnosti pružanja direktne pravne pomoći žrtvama. Određena zakonodavstva, kao što su grčko ili estonsko, sindikatima i drugim organizacijama koje imaju opravdan interes takođe dopuštaju da zastupaju žrtve diskriminacije dok god imaju pismeno ovlašćenje od žrtve (Grčka) ili ispunjavaju određene kriterije

²² "Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći Republike Srpske", *Službeni glasnik Republike Srpske*, 120/08, dalje definiše da pravo zastupanja u parničnom postupku imaju zaposleni u nevladinim organizacijama koje se bave pružanjem pravne pomoći pod uslovima predviđenim za zaposlene u Centru za pružanje pravne pomoći, a u članu 10 detaljnije reguliše da zaposleni u Centru mogu pružati pravnu pomoć u sudskim i upravnim postupcima, pod uslovom da su diplomirani pravnici sa položenim pravosudnim ispitom i da imaju najmanje dvije godine radnog iskustva na pravnim poslovima nakon položenog pravosudnog ispita.

²³ Prema odredbama procesnih zakona punomoćniku koji nije advokat uvijek je potrebno posebno izričito ovlašćenje za povlačenje tužbe za priznanje ili odricanje od tužbenog zahtjeva, za zaključenje poravnjenja, za odricanje ili odustanak od pravnog lijeka i za prenošenje punomoći, kao i za podnošenje vanrednih pravnih lijekova (ZPP RS/FBiH, član 307).

²⁴ U predmetu *E. B.* koji se vodi pred Općinskim sudom u Mostaru, npr., u preambuli prvostepene presude broj P 58 0 P 056658 09 P od 6. jula 2010. godine, u ulozi zastupnika tužioca navodi se čak šest zaposlenika organizacije "Vaša prava".

²⁵ U Poljskoj je to slučaj u određenim postupcima definisanim Zakonom o parničnom postupku. Više o tome u Lukasz Bojarski, *Poland – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011* (European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010), str. 105–110.

²⁶ Horvat, "Novi standardi", str. 1487.

(Estonija).²⁷ Za razliku od toga, francusko i belgijsko zakonodavstvo, npr., pravno zastupanje dopuštaju samo organizacijama koje postoje najmanje pet godina. No, takav uslov je izložen brojnim kritikama, a Evropska komisija ga je ocijenila suviše restriktivnim.²⁸

Od zemalja u regionu rješenje podudarno rješenju sadržanom u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu nalazimo u Hrvatskoj. Međutim, antidiskriminacioni zakoni u Crnoj Gori i Srbiji sadrže različita rješenja. Prema rješenju usvojenom u Crnoj Gori, nevladine organizacije, ali i pojedinci koji se bave zaštitom ljudskih prava mogu da podnesu tužbu za zaštitu od diskriminacije u ime diskriminisanog lica, uz njegov prethodni pristanak.²⁹ U Srbiji, prema relevantnim odredbama Zakona o zabrani diskriminacije, nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava, uz prethodni pismeni pristanak diskriminisanog, mogu da podnesu tužbu u svoje ime.³⁰ Osnovna razlika između ova dva pristupa jeste u tome da se u prvom slučaju organizacija odnosno pojedinac pojavljuje kao zastupnik, dok se u drugom slučaju nevladina organizacija pojavljuje kao nosilac tužbe – dakle, priznaje joj se aktivna legitimacija i u slučajevima pojedinačne diskriminacije. Na ovaj način se pospješuje implementacija zakona i zaštita u onim slučajevima kada žrtva oklijeva da se u postupku pojavi kao stranka.³¹

Dobro uređen sistem antidiskriminacione zaštite trebao bi da sadržava rješenja kojima se nevladinim organizacijama čija je osnovna aktivnost i cilj postojanja zaštita i promovisanje ljudskih prava omogućava, prije svega, da nastupaju kao zastupnici žrtava. Istovremeno, potrebno im je otvoriti i mogućnost da i u slučajevima pojedinačne diskriminacije nastupaju u svoje ime, naravno, uz prethodni pristanak stranke. Uvođenje mogućnosti da se nevladina organizacija kao pravno lice pojavljuje kao punomoćnik žrtve diskriminacije ne bi predstavljalo posebnu novinu u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine budući da važeći procesni zakoni tu mogućnost daju advokatskom društvu, a i materijalno pravo, odnosno Zakon

²⁷ Isabelle Chopin i Thien Uyen Do, *Developing Anti-Discrimination Law in Europe. The 27 Member States, Croatia, the Former Yugoslav Republic of Macedonia and Turkey compared* (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011), str. 70. Navedeni kriteriji se tiču postojanja pravnog interesa za zaštitu od diskriminacije. Više o tome u Vadim Poleshchuk, *Estonia – Country report on measures to combat discrimination : Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011* (European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination, 2010), str. 79.

²⁸ Horvat, "Novi standardi", str. 1487. Više o tome u Emmanuelle Bribosia i Isabelle Rorive, *Belgium – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011* (European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010), str. 152. Kao odgovor na ove kritike, belgijski zakonodavac je smanjio navedeni period na tri godine.

²⁹ "Zakon o zabrani diskriminacije", *Službeni list Crne Gore*, 46/10, član 30.

³⁰ U ovoj tužbi može da ističe sve vrste tužbenih zahtjeva kao i sam diskriminisan osim zahtjeva za naknadu štete. "Zakon o zabrani diskriminacije", *Službeni glasnik Republike Srbije*, 22/09, član 46.

³¹ Vladimir V. Vodinelić, "Građanskopravna zaštita od diskriminacije", u *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti* 6, br. 3–4 (2008), str. 40.

o obligacionim odnosima, predviđa mogućnost da se pravno lice pojavljuje kao punomoćnik.³²

Uvođenjem mogućnosti da se nevladine organizacije pojavljuju kao zastupnici popravio bi se procesni položaj diskriminisanog, sa jedne strane, te proširile mogućnosti nevladinih organizacija da učestvuju u postupku zaštite od diskriminacije, s druge strane. Naime, žrtva diskriminacije bi dobila mogućnost da je zastupa nevladina organizacija kao takva a ne pojedinac iz NVO-a, koji, uz to, mora ispunjavati određene formalne uslove predviđene važećim zakonskim rješenjima. Time bi bile izbjegnute i već pomenute praktične teškoće u pogledu pristupa ročištu i preduzimanja procesnih radnji. S druge strane, mogućnosti nevladinih organizacija da učestvuju u postupku zaštite od diskriminacije dodatno bi se proširile jer bi se u ulozi zastupnika mogle pojavljivati organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava u širem smislu, bez obzira na to da li se one isključivo bave pružanjem besplatne pravne pomoći i bez obzira na sastav njihovog osoblja. Istina, pojedini komentatori izražavaju rezervu prema takvom rješenju ističući da zastupanje pred sudovima treba da se dozvoli isključivo advokatima i advokatskim društvima, koji bi, zbog svog stručnog znanja, jedini bili u mogućnosti da pruže adekvatno zastupanje i time da doprinesu ekspeditivnosti i efikasnosti sudova.³³ No, ti se strahovi mogu relativizirati argumentom da bi navedeno rješenje bilo ograničeno na postupak zaštite od diskriminacije, a bilo bi uvedeno zbog javnog interesa, što borba protiv diskriminacije u Bosni i Hercegovini svakako predstavlja.

Vrijednostima javnog interesa su rukovođena i rješenja kojima se nevladinim organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih prava priznaje aktivna legitimacija da u svoje ime zatraže sudsku zaštitu od diskriminacije čak i u slučajevima kada je do diskriminacije došlo u odnosu na pojedinca. Priznavanje aktivne legitimacije nevladinim organizacijama na pokretanje postupaka individualne zaštite od diskriminacije u svojstvu tužioca a za račun stranke koja im na to daje pristanak svakako bi za efekat imalo dodatno jačanje položaja žrtve diskriminacije i eliminisanje straha od daljnje viktimizacije.³⁴ Naime, iako ZZD BiH zabranjuje viktimizaciju, propisujući u članu 18 da nijedno lice neće trpjeti nikakve posljedice zbog prijavljivanja diskriminacije ili učestvovanja u postupku za zaštitu od diskriminacije, potrebno je istaći da žrtve često odustaju od borbe protiv

³² "Zakon o obligacionim odnosima" (u daljnjem tekstu: ZOO), čl. 89, stav 3, *Službeni list SFRJ*, 29/78, 39/85, Ustavni sud Jugoslavije – U 363/86, 45/89, 57/89; *Službeni list RBiH*, br. 2/92, 13/93 i 13/94; *Službene novine Federacije BiH*, 20/03; *Službeni glasnik Republike Srpske*, 17/93, 3/96 i 74/04. Naravno, sama nevladina organizacija, kao ni bilo koje drugo pravno lice, uključujući i advokatsko društvo, nema postulacionu sposobnost (sposobnost da lično i samostalno djeluje u postupku), te u tom slučaju pojedine procesne radnje pred sudom preduzima fizičko lice ovlašćeno od NVO-a na istovjetan način kao kad se NVO pojavljuje u svojstvu umješača u parnici ili u svojstvu tužioca kod kolektivne tužbe (vidi odjeljak 2.3. ovog izvještaja). Uporedi sa *Komentarom ZPP-a RS/FBiH* o čl. 301.

³³ *Komentar ZPP-a RS/FBiH* uz čl. 301 ZPP-a, str. 527.

³⁴ Uporedi i Reljanović, "Zabrana diskriminacije u Bosni i Hercegovini", str. 342.

diskriminacije iz straha da će ih navodni diskriminator dodatno viktimizovati.³⁵ Upravo iz tog razloga smatra se opravdanim da se organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih prava dopusti da pokrenu postupak za račun individualno određene stranke.³⁶ Ovakvim rješenjem omogućava se utuživanje diskriminacije čak i u onim slučajevima kada žrtva ne želi da se uključi u postupak kao stranka, čime se pospješuje implementacija Zakona o zabrani diskriminacije. Takođe, u skladu sa ovakvim rješenjem, organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava ne treba da dokazuju postojanje posebnog pravnog interesa na njihovoj strani jer im se aktivna legitimacija priznaje iz razloga što one na taj način ostvaruju svoju osnovnu djelatnost i ispunjavaju ciljeve zbog kojih su i osnovane.³⁷

Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije, npr., priznaje aktivnu legitimaciju na podnošenje tužbe i drugim licima, pored diskriminisanog. Prema navedenom zakonu, pored žrtve diskriminacije tužbu za zaštitu od diskriminacije mogu da podnesu i Povjerenik za zaštitu ravnopravnosti, i organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava ili zaštitom prava grupe lica kojoj pripada povrijeđeni³⁸, kao i tzv. dobrovoljni ispitivač diskriminacije.³⁹ Povjerenik za ravnopravnost i nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava mogu da podnesu sve vrste tužbi za zaštitu od diskriminacije, osim tužbe za naknadu štete. Oni tužbu za zaštitu od diskriminacije podnose u svoje ime i u postupku nastupaju u svojstvu tužioca čak i u slučaju da se diskriminatorско postupanje odnosi isključivo na određeno lice, pod uslovom da za to dobiju izričiti pristanak tog lica. Ovakvim rješenjem se nastoji osnažiti položaj žrtve diskriminacije, a u isto vrijeme spriječiti nevladine organizacije da postupak vode u ime svoje lične promocije a protiv volje žrtve diskriminacije.⁴⁰ Uvođenjem sličnog rješenja u antidiskriminacioni zakon Bosne i Hercegovine položaj žrtve bi se, iz gore navedenih razloga, dodatno osnažio a nevladine organizacije bi dobile još jedan mehanizam kojim mogu da ojačaju primjenu ZZD-a.

³⁵ Vodinelić, "Građanskopravna zaštita od diskriminacije", str. 39.

³⁶ Ibid.

³⁷ To ističe i Vodinelić, "Tužbe za zaštitu od diskriminacije", str. 47.

³⁸ "Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije", član 46, stav 1.

³⁹ U skladu sa članom 46, stav 3, "Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije", to je "lice koje se svjesno izložilo diskriminatorskom postupanju u nameri da neposredno proveri primenu pravila o zabrani diskriminacije u konkretnom slučaju". Ovo lice se u literaturi označava kao "*dobrovoljni ispitivač diskriminacije*". Vodinelić npr. daje sljedeće objašnjenje: "dobrovoljni ispitivač diskriminacije (zove se još i tester) je svako lice koje se lično i neposredno uključilo u neku situaciju ne bi li tako na licu mesta proverilo da li se u toj situaciji krši zabrana diskriminacije (na primer Rom ili onaj ko sa njim pođe u diskoteku za koju se tvrdi da ne prima Rome, osoba sa invaliditetom ili onaj ko s njom ode kod zubara koji je na glasu da ne želi da ... pruža uslugu osobama sa određenim invaliditetom)". Vodinelić, "Tužbe za zaštitu od diskriminacije", str. 74.

⁴⁰ Vodinelić, "Građanskopravna zaštita od diskriminacije", str. 40.

Pored osnaživanja položaja diskriminirane osobe u postupku, ovo rješenje doprinosi poboljšanju procesnog položaja same nevladine organizacije. Naime, žrtva se, ukoliko to želi, može da priključi postupku, odnosno, da se pojavi kao sutužilac uz nevladinu organizaciju. Na kraju, veoma je važno naglasiti da u takvom modelu NVO u postupak unosi sve svoje stručno znanje i dodatno je motivisan da se uključi u sudski postupak time što kao stranka u postupku ima pravo zahtijevati da mu se, u slučaju uspjeha u sporu, nadoknade svi troškovi postupka.⁴¹ U vrijeme oskudnosti resursa kojima nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini raspolažu, to zasigurno ne bi bio zanemariv element u donošenju odluke NVO-a da pokrene postupak zaštite od diskriminacije.

2.2. Nvladine organizacije kao treća strana u postupku

Razmatrajući ulogu nevladinih organizacija u postupku pred Evropskim sudom za ljudska prava, Di Ratallma ističe da kroz intervencije u poziciji treće strane u postupku nevladine organizacije nastoje da ostvare više ciljeva, koji se prije svega odnose na učvršćivanje položaja pojedinačnog podnosioca predstavke, dajući njegovim argumentima “vanjsku i objektivnu” podršku. Zatim, kroz ovakav vid angažovanja u sudskim postupcima, nevladine organizacije nastoje da promovišu opšti interes koji sam pojedinačni podnosilac predstavke ne predstavlja. Ovim putem nevladine organizacije takođe nastoje da privuku više sredstava za njihov rad. Konačno, svojim angažmanom u ovoj oblasti NVO-i skreću pažnju javnosti na određeni problem.⁴²

Kao primjer organizacije koja ispunjava sve navedene ciljeve može se navesti AIRE centar iz Londona. Pružajući podršku podnosiocima predstavki pred Evropskim sudom za ljudska prava, bilo kroz savjetovanje advokata predstavki, bilo kroz direktno zastupanje podnosilaca predstavki ili kroz intervencije treće strane, ova nevladina organizacija je ostvarila priličan uspjeh pred Evropskim sudom za ljudska prava. Njene intervencije su bile usmjerene na proširivanje koncepta prava

⁴¹ Parnične troškove čine izdaci učinjeni u toku ili povodom postupka (ZPP RS/FBiH, član 383). Pojam troškova postupka je prilično široko određen, te pored direktnih troškova u parnici, kao što je plaćanje sudskih taksi, troškova vještaka, svjedoka i tome slično, obuhvata i sve one troškove u vezi sa pripremom za učestvovanje u parnici.

⁴² Marco Frigessi di Ratallma, “NGO before the European Court of Human Rights: Beyond Amicus Curiae Participations”, u *Civil Society, International Tribunals and Compliance Bodies*, ur. Tullio Treves et al. (The Hague: T. M. C. Asser Press, 2005), str. 57.

predviđenih Konvencijom, a time i na poboljšanje položaja žrtava.⁴³ U pogledu obezbjeđivanja sredstava za svoje aktivnosti, postižući uspjehe u radu pred Evropskim sudom, AIRE centar je stekao zavidan ugled i privukao impozantan broj fondacija, fondova i ustanova koje podržavaju njen rad.⁴⁴

Prednosti intervencije treće strane kao jednog od metoda pružanja podrške implementaciji antidiskriminacionih normi nisu zanemarive. One se prije svega ogledaju u činjenici da, za razliku od klasičnog zastupanja, učešće u ovom svojstvu organizacije civilnog društva oslobađa problema koji mogu da nastanu u konfliktu između interesa žrtve kao klijenta organizacije i interesa organizacije za postizanje ne samo povoljnog ishoda u određenom slučaju nego i za postizanje šireg uticaja parničenja. Na taj način, ovim mehanizmom omogućava se fokus na pojedine aspekte slučaja. S druge strane, postoje i određeni nedostaci učešća nevladinih organizacija kao treće strane u postupcima povodom zaštite od diskriminacije. Ti nedostaci se prije svega tiču pitanja ograničene mogućnosti uticaja na tok parnice, te mogućeg konflikta argumenata koje ističe sama stranka i onih koje ističe organizacija koja nastupa kao treća strana.⁴⁵

Zakon o zabrani diskriminacije BiH u članu 16 predviđa da se u postupak za zaštitu od diskriminacije "na strani lica ili grupe lica koja tvrde da su žrtve diskriminacije" kao treća strana može da umiješa "tijelo, organizacija, ustanova, udruženje ili drugo lice koje se u okviru svoje djelatnosti bavi zaštitom od diskriminacije lica ili grupe lica o čijim se pravima odlučuje u postupku". Na ovaj način Bosna i Hercegovina se priključila krugu zemalja koje u svom antidiskriminacionom zakonu prepoznaju pravo nevladinih organizacija da u svojstvu treće strane pruže određenu podršku žrtvama u sudskom postupku pokrenutom povodom zaštite od diskriminacije. Za razliku od Ujedinjenog Kraljevstva, Finske ili Danske, koje nemaju posebne propise kojima se reguliše mogućnost uključivanja nevladinih organizacija u postupak povodom zaštite od diskriminacije, Bosna i Hercegovina

⁴³ Npr. u predmetu *Osman protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, Evropski sud za ljudska prava je jasno ustanovio da pravo na život iz člana 2 Konvencije nameće obavezu državama da u određenim uslovima zaštite život jednog lica od prijetnji i napada drugog fizičkog lica. Utvrđivanje ove obaveze države u navedenom slučaju prevazišlo je granice ovog slučaja, te se pozitivna obaveza države u ovom pogledu sada tumači tako da se odnosi i na slučajeve nasilja u porodici ili pak na obavezu sprečavanja rasno motivisanog nasilja.

⁴⁴ Lista donatora ove organizacije navedena je na njihovoj internetskoj stranici <http://www.aire-centre.org/pages/sub-link-two-goes-on-two-lines.html> (stranica posjećena 22. oktobra 2012).

⁴⁵ Roger Smith, "Experience in England and Wales: Test case strategies, public interest litigation, the Human Rights Act and legal NGOs".

je slijedila primjer Hrvatske⁴⁶ i Austrije⁴⁷, koje takvu mogućnost izričito predviđaju posebnim antidiskriminacionim zakonima. Uvođenje odredbe koja NVO-ima daje pravo da se uključe u postupak povodom zaštite od diskriminacije predstavlja dobro rješenje. Takvim posebnim odredbama u antidiskriminacionom zakonu naglašava se posebna uloga koju NVO-i mogu da odigraju na polju borbe protiv diskriminacije, te im se omogućava da pruže pomoć žrtvi, ali i da razviju svoje potencijale za davanje podrške onim slučajevima koji mogu da obezbijede širu društvenu promjenu.⁴⁸

Za regulisanje učešća trećih lica u postupku bosanskohercegovački zakon, po ugledu na zakonsko rješenje u Hrvatskoj, koristi ukorijenjeni institut umješača, čija su opšta pravila sadržana u relevantnim zakonima o parničnom postupku.⁴⁹ Široko određujući mogućnost miješanja u sudski postupak raznim oblicima organizovanja, Zakon prepoznaje značaj parničjenja u javnom interesu,⁵⁰ te, za razliku od opštih pravila o miješanju, mogućnost miješanja ne daje samo onim licima koja bi imala pravni interes za uspjeh jedne strane u sporu, nego taj pravni interes definiše uslovom obavljanja djelatnosti zaštite od diskriminacije lica ili grupa lica o čijim se pravima odlučuje u postupku. Ovaj uslov bi ispunjavala većina nevladinih organizacija koje se bave zaštitom i promocijom ljudskih prava, uključujući i organizacije koje nisu registrovane u Bosni i Hercegovini,⁵¹ ali i druga

⁴⁶ Odredbe člana 16, stavovi 1 i 2, ZZD-a BiH u velikoj mjeri odgovaraju odredbama člana 21, stavovi 1 i 2, Zakona o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske.

⁴⁷ Austrijsko antidiskriminaciono zakonodavstvo eksplicitno ovlašćuje jedan konzorcij nevladinih organizacija da u postupku za zaštitu od diskriminacije interveniše kao treća strana, više o tome u Dieter Schindlauer, *Austria – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011* (European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010), str. 73.

⁴⁸ Vidi Horvat, "Novi standardi", str. 1490.

⁴⁹ "Zakon o parničnom postupku Federacije BiH", *Službene novine Federacije BiH*, 53/03, 73/05 i 119/06; "Zakon o parničnom postupku Republike Srpske", *Službeni glasnik Republike Srpske*, 58/03, 85/03, 74/05, 63/07, 49/09; "Zakon o parničnom postupku BiH", *Službeni glasnik BiH*, 36/04, 84/07; "Zakon o parničnom postupku Brčko distrikta BiH", *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, 5/00, 1/01 i 6/02, 8/09 i 52/10.

⁵⁰ Uzelac umješača u antidiskriminacionom postupku opisuje kao umješača *sui generis*, odnosno umješača u javnom interesu koji se pojavljuje kao svojevrsni prijatelj suda, Alan Uzelac, "Postupak pred sudom", u *Vodič uz Zakon o suzbijanju diskriminacije*, ur. Tena Šimonović Einwalter (Zagreb: Ured za ljudska prava Vlade RH, 2009), str. 100. Miješanje u javnom interesu ne predstavlja apsolutnu novinu jer je ono i do sada bilo poznato u oblasti porodičnog prava, gdje kao poseban umješač učestvuje organ starateljstva.

⁵¹ Takvo rješenje usvaja Zakon o informisanju Republike Srbije iz 2003. godine, koji ovlašćuje i nevladine organizacije da podignu tužbu zbog govora mržnje. O učešću ERRC-a i partnerskih organizacija u postupku vidi European Roma Rights Center, Fond za humanitarno pravo i Centar za prava manjina, *Priručnik za advokate o zastupanju Roma – žrtava diskriminacije* (Budapest: European Roma Rights Center; Beograd: Fond za humanitarno pravo, Centar za prava manjina, 2005), str. 33–34.

tijela poput Ombudsmana ili agencija za zaštitu ravnopravnosti.⁵² Ovakvim, dosta širokim određivanjem kruga subjekata koji svojim uključivanjem u parnicu mogu da pruže pomoć žrtvi diskriminacije, antidiskriminacioni zakon Bosne i Hercegovine ide korak dalje od nekih restriktivnijih rješenja usvojenih u drugim zakonodavstvima, a koja nevladinim organizacijama dozvoljavaju pružanje podrške žrtvama u antidiskriminacionim sudskim sporovima pod uslovom da organizacija ima najmanje 75 članova (Njemačka) ili, pak, takvu mogućnost daju samo organizacijama koje postoje najmanje pet godina (Luksemburg).⁵³

U skladu sa opštim pravilima miješanja, umješač može da stupi u parnicu u toku cijelog postupka sve do pravosnažnosti odluke o tužbenom zahtjevu, kao i u toku postupka nastavljenog podnošenjem vanrednog pravnog lijeka,⁵⁴ a izjavu o stupanju u parnicu može da da na ročištu ili pismenim podneskom.⁵⁵ Umješač stupa u parnicu u onom stanju u kakvom se ona nalazi u trenutku miješanja.⁵⁶ U daljnjem toku parnice, umješač je ovlašćen da stavlja prijedloge i preduzima sve ostale parnične radnje.⁵⁷ Da bi bio u mogućnosti da podnese vanredni pravni lijek, umješač mora da stupi u parnicu do pravosnažnosti odluke o tužbenom zahtjevu.⁵⁸ Kako ZZD, u članu 16, stav 1, miješanje dopušta samo na strani tužioca, umješači u postupcima pokrenutim u skladu sa ZZD-om mogu da preduzimaju procesne radnje samo u korist tužioca⁵⁹ i uz njegov pristanak.⁶⁰ Ipak, nisu sasvim jasni razlozi koji su zakonodavca rukovodili na usvajanje ovakve odredbe, jer, kako to Horvat primjećuje komentarišući istovjetan uslov iz hrvatskog zakonodavstva, teško je zamisliti situaciju u kojoj se umješač uključuje u postupak bez “blagoslova” stranke, te koji svojim radnjama pogoršava procesni položaj stranke.⁶¹ Osnovni razlog miješanja u postupak po definiciji je upravo osnaživanje položaja lica koje u postupku tvrdi da je žrtva diskriminacije.

⁵² Uporedi, Uzelac, “Postupak pred sudom”, str. 100.

⁵³ Chopin i Uyen Do, *Developing Anti-discrimination Law in Europe*, str. 71.

⁵⁴ ZPP, čl. 369, st. 2.

⁵⁵ ZPP, čl. 360, st. 3.

⁵⁶ ZPP, čl. 371, st. 1.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ ZPP, čl. 371, st. 2.

⁵⁹ Tako navodi i Uzelac komentarišući institut umješača predviđen članom 21 Zakona o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske. Uzelac, “Postupak pred sudom”, str. 100. Dika međutim zauzima drugačiji stav te smatra da bi miješanje u hrvatskom sistemu zaštite od diskriminacije bilo moguće i na strani tuženog, tj. navodnog diskriminatora. Up. Mihajlo Dika, “Sudska zaštita u diskriminacijskim stvarima”, u *Primjena antidiskriminacijskog zakonodavstva u praksi* (Zagreb: Centar za mirovne studije, 2011), str. 87.

⁶⁰ ZZD BiH, čl. 16, st. 2.

⁶¹ Uporedi Horvat, “Novi standardi”, str. 1491.

Specifičnost miješanja u postupak zaštite od diskriminacije u odnosu na opšta pravila o miješanju predstavlja i odredba koja treću stranu obavezuje da, bez obzira na ishod parnice, sama snosi troškove svog učešća u parnici.⁶² To rješenje ima svoje dobre i loše strane. Naime, moguće je da se u jedan postupak uključi više lica i nevladinih organizacija, što bi u slučaju gubitka spora od strane tužioca, prema opštim pravilima postupka, na njegov teret stavilo i plaćanje troškova parnice.⁶³ Gledano iz te perspektive, aktuelno rješenje u pogledu troškova učešća treće strane u postupku čini se opravdanim. S druge strane, samo postojanje ove odredbe može da ukazuje na činjenicu da prema institutu umješača u postupku zaštite od diskriminacije postoji određeno nepovjerenje.⁶⁴

Ipak, naglašavanje mogućnosti da se nevladine organizacije i druga tijela koja se u okviru svoje djelatnosti bave "zaštitom od diskriminacije lica ili grupe lica o čijim se pravima odlučuje u postupku" mogu da umiješaju u postupak individualne antidiskriminacione zaštite stvara povoljniju pravnu osnovu nevladinim organizacijama za pružanje podrške žrtvi diskriminacije. Ovakvim određenjem i nevladine organizacije koje ne zapošljavaju lica koja ispunjavaju uslove za zastupanje lica u postupku ili koje ne raspolažu dovoljnim finansijskim sredstvima da unajme advokate koji bi zastupali žrtvu diskriminacije, ipak, imaju sigurniju šansu da se uključe u postupak predviđen ZZD-om, bilo na svoju vlastitu inicijativu ili po pozivu stranke. Drugim riječima, upravo ovom odredbom značajno je proširen krug organizacija koje mogu da pruže pomoć tužiocu u postupku zaštite od diskriminacije. Kao što je već naglašeno,⁶⁵ uslove za miješanje u postupku zaštite od diskriminacije na strani tužioca ispunjavale bi organizacije koje se bave zaštitom određene grupe lica kao što su udruženja za zaštitu prava žena, udruženja za zaštitu prava osoba sa onesposobljenjima, organizacije za zaštitu prava djece i slično.⁶⁶ Tako se npr. sindikati mogu da pojave kao umješači u antidiskriminacionoj parnici iz radnih odnosa koju je pokrenuo njihov član. Pored ovih organizacija, kao umješači u postupku mogu da se pojave i nevladine organizacije koje se bave zaštitom i

⁶² ZZD BiH, čl. 16, st. 3. Procesni zakoni u opštim pravilima o miješanju ne sadrže posebne odredbe o naknadi troškova. Stoga pravila o naknadi troškova umješaču treba da se potraže u opštim pravilima o naknadi troškova takođe sadržanim u zakonima o parničnom postupku. Za razliku od rješenja usvojenih u zemljama okruženja, navedena pravila ne sadrže eksplicitne odredbe o naknadi troškova umješaču. Međutim, prema sudskoj praksi strana koja izgubi dužna je da nadoknadi troškove umješača strane koja je uspjela u postupku. Apelacioni sud Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, presuda 097-0-GžP-08-000030 od 7. aprila 2009.

⁶³ Vidi u tom smislu i zapažanja u pogledu ovog instituta u hrvatskom antidiskriminacionom sistemu istaknuta u Uzelac, "Postupak pred sudom", str. 100-101.

⁶⁴ Uporedi Horvat, "Novi standardi", str. 1491.

⁶⁵ Vidi gore str. 12.

⁶⁶ Tako i Goran Nežirović, "Postupak za zaštitu od diskriminacije", str. 22. Materijal pripremljen za obuku sudija i tužilaca o Zakonu o zabrani diskriminacije, dostupan na web-stranici Centra za edukaciju sudija i tužilaca RS-a (CEST RS) i Centra za edukaciju sudija i tužilaca FBiH (CEST FBiH).

promocijom ljudskih prava općenito.

Imajući u vidu da omogućavanje učešća na strani tužioca u antidiskriminacionim sporovima služi osnaženju položaja žrtve diskriminacije, interesantno je primijetiti da se zakonodavac nije odlučio na regulisanje instituta *amici curiae* – prijatelja suda.⁶⁷ Ovaj institut u bosanskohercegovačkom pravu već postoji u postupku pred Ustavnim sudom BiH⁶⁸ i poznat je u pravnim sistemima drugih zemalja⁶⁹. Uvođenje mogućnosti učestvovanja u postupku u svojstvu *amici curiae* mnogim organizacijama moglo bi da olakša uključivanje u postupak, jer bi na taj način očuvala percepciju nepristrasnosti, koja, zauzvrat, može da da veću snagu njihovim argumentima. Takođe, tako bi se nevladina organizacija mogla koncentrisati na pravna i teorijska pitanja neopterećena odnosom stranaka u postupku. Istovremeno, njena intervencija bi sudu obezbijedila pregled međunarodnih i komparativnih standarda, te sudsku praksu relevantnu za predmetni slučaj.⁷⁰ Sve to bi moglo da dovede do presuda zasnovanih na dobrim izvorima i sposobnih da kao takve prevaziđu granice konkretnog slučaja i posluže kao referenca za presuđivanje u sličnim situacijama. To bi bilo naročito značajno imajući u vidu kompleksnost pravnog sistema u Bosni i Hercegovini, veoma zahtjevne konceptualne i praktične veze između individualnih i kolektivnih prava, s jedne, i diskriminacije, s druge strane, veoma rasprostranjenu praksu tzv. strukturalne diskriminacije u Bosni i Hercegovini, te ograničene kapacitete bosanskohercegovačkog pravosuđa u pogledu ove nove i složene problematike koja često zahtijeva kompleksnu, sektorsku analizu i informisan vrijednosni sud o (ne)opravdanosti razlikovanja u tretmanu.

S druge strane, treba napomenuti da ni sadašnja rješenja koja omogućavaju miješanje trećih lica u postupak ne sprečavaju nevladine organizacije ili druga tijela koja se bave zaštitom ljudskih prava da se umiješaju u postupak i da se u toku njegovog trajanja ponašaju kao nezavisni prijatelji suda. Međutim, postojeća rješenja ne nude mogućnost sudu da pozove nevladine organizacije da se uključe u postupak. Iskustva iz strane i međunarodne sudske prakse pokazuju da su se sudovi često oslanjali na intervencije treće strane u kompleksnim diskriminacionim predmetima, što je naročito evidentno u anglosaksonskim pravnim sistemima, praksi Evropskog suda za ljudska prava, ali i u praksi zemalja kontinentalnog

⁶⁷ Za definiciju instituta *amicus curiae* i instituta umješača vidi fusnotu 11.

⁶⁸ Vidi Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Pravila Ustavnog suda BiH (Sarajevo: Ustavni sud Bosne i Hercegovine), član 47.

⁶⁹ Npr. antidiskriminacioni zakon u Litvaniji daje nevladinim organizacijama i Ombudsmanu pravo da se uključe u postupak kao *amici curiae*. Vidjeti Jolanta Samuolyte, "Applying situation testing successfully to prove discrimination based on ethnicity", u *The Role of NGOs and Trade Unions in Combating Discrimination*, ur. Richard Poláček (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2009), str. 17.

⁷⁰ Ilieva, "Uloga NVO-a u primeni Zakona protiv diskriminacije", str. 16.

prava kao što su Litvanija ili Rumunija.⁷¹

Imajući u vidu iznesene argumente, razumno je očekivati da bi uvođenje procesnog instituta *amicus curiae* dodatno doprinijelo efikasnosti sudske antidiskriminacione zaštite u Bosni i Hercegovini. U tom slučaju, bilo bi takođe važno adekvatno regulisati i pitanje naknade troškova lica koja bi se pojavljivala u svojstvu *amicus curiae*. Moguća rješenja ovog pitanja nude i procesna pravila u Bosni i Hercegovini. Naime, prema pravilima postupka bivše Komisije za ljudska prava pri Ustavnom sudu BiH, troškove *amici curiae* snosi Komisija ukoliko su se *amici* pojavili u postupku na njen zahtjev.⁷² Takođe, i odredbe parničnih zakona u Bosni i Hercegovini o naknadi troškova ombudsmana u parničnom postupku (prema kojima ombudsman ima pravo na naknadu troškova, ali ne i na nagradu, u skladu sa opštim pravilima o naknadi troškova),⁷³ odgovarajućim dopunama bi mogle da se prošire i na institut *amicus curiae* u postupku za zaštitu od diskriminacije.

2.3. Kolektivna antidiskriminaciona tužba

Kao još jedan vid borbe protiv diskriminacije kroz sudske postupke izdvaja se vođenje postupaka apstraktne kolektivne zaštite. Kolektivna zaštita prava je već odavno poznata u oblastima zaštite potrošača ili postupaka koji se tiču zaštite životne sredine,⁷⁴ no posljednjih godina apstraktna sudska zaštita se uvodi i u oblast zaštite ljudskih prava odnosno antidiskriminacione zaštite. Taj trend prati i ZZD BiH uvođenjem instituta kolektivne tužbe.

Upoređujući kolektivnu sudsku zaštitu sa parničanjem u ime ili na strani pojedinačne stranke mnogi autori ističu prednosti kolektivne zaštite kao mehanizma za implementaciju antidiskriminacionih normi. Tako se kao jedna od prednosti ovog instituta ističe činjenica da kolektivni mehanizmi zaštite ne zavise od potrebe identifikovanja najpogodnijeg predmeta i, s tim u vezi, najpogodnijeg tužioca, nego naglasak stavljaju na institucionalne i strukturalne probleme.⁷⁵ Pored toga, zbog nepostojanja individualno određene žrtve kolektivna zaštita se pokazuje

⁷¹ Horvat, "Novi standardi", str. 1491, i Chopin i Uyen Do, *Developing Anti-discrimination Law in Europe*, str. 71–72.

⁷² "Pravila procedure Komisije za ljudska prava pri Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine", *Službeni glasnik BiH*, 23/05, pravila 31 i 42.

⁷³ "Zakon o parničnom postupku FBiH" i "Zakon o parničnom postupku Republike Srpske", čl. 394; "Zakon o parničnom postupku BiH", čl. 331.

⁷⁴ Lilla Farkas, "Limited Enforcement Possibilities Under European Anti-Discrimination Legislation – A Case Study Of Procedural Novelty: Actio Popularis Action In Hungary", *Erasmus Law Review* 3, br. 3 (2010), str. 186.

⁷⁵ Ibid.

i finansijski manje opterećujućom jer nevladine organizacije zainteresovane za određeno diskriminatorno pitanje mogu da uštede dosta finansijskih sredstava i vremena koji su inače potrebni za identifikovanje najpogodnije žrtve, te obezbjeđenje pravne, psihološke ili druge pomoći toj žrtvi. To, opet, daje veću slobodu nevladinim organizacijama da kreiraju strategiju parničenja, uključujući i medijsku strategiju.⁷⁶

Uvođenjem instituta kolektivne tužbe u sistem zaštite od diskriminacije u Bosni i Hercegovini nevladinim organizacijama je priznata aktivna legitimacija da zaštitu od diskriminacije većeg broja lica obezbijede kroz sudski postupak. Prema odredbi člana 17 ZZD-a, kolektivnu tužbu mogu da podnesu udruženja, tijela, ustanove ili druge organizacije registrovane u skladu sa propisima koji regulišu udruživanje građana u Bosni i Hercegovini a imaju "opravdan interes" za zaštitu prava određene grupe ili se u okviru svoje djelatnosti bave zaštitom od diskriminacije određene grupe lica. Uopšteno, treba naglasiti da se u razumijevanju koncepta opravdanog interesa u ovom smislu pojavljuju određene razlike. Tako, npr., Dika, komentarišući institut udružne tužbe iz hrvatskog antidiskriminacionog zakona, ističe kako se postojanje opravdanog interesa na strani organizacija ovlašćenih na podizanje udružne tužbe "ima prosuđivati sa aspekta onoga što je njihova funkcija, povrijeđenost ili ugroženost članova skupine".⁷⁷ S druge strane, Vodinelić stoji na stanovištu da se samim činom priznavanja aktivne legitimacije takvim organizacijama ujedno priznaje i pravni interes na podnošenje tužbe, pa "razlog zašto se pojavljuju kao tužioci u konkretnom postupku" one "ne moraju navoditi niti se sud može baviti time".⁷⁸

Prema zakonskom rješenju u Bosni i Hercegovini, podnosioci kolektivne tužbe moraju da učine "vjerovatnim" da je ponašanjem navodnog prekršioca došlo do diskriminacije "većeg broja lica koja pretežno pripadaju grupi" čija se zaštita prava traži tužbom. Iz navedenog možemo da zaključimo da se ovom odredbom u pravni poredak Bosne i Hercegovine uvodi institut koji omogućava vođenje postupaka apstraktne antidiskriminacione zaštite,⁷⁹ pošto se navedenom odredbom priznaje

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Dika, "Sudska zaštita u diskriminacijskim stvarima", str. 88.

⁷⁸ Vodinelić, "Tužbe za zaštitu od diskriminacije", str. 47. U pogledu zahtjeva postojanja opravdanog interesa na strani lica ovlašćenih na podizanje kolektivne tužbe u bosanskohercegovačkom antidiskriminacionom zakonodavstvu vidi više u odjeljku 2.3.1. ovog izvještaja.

⁷⁹ Tako navodi i Uzelac objašnjavajući institut udružne tužbe iz hrvatskog antidiskriminacionog zakona. Uzelac, "Postupak pred sudom", str. 103.

aktivna legitimacija širokom krugu subjekata⁸⁰ da zahtijevaju zaštitu prava većeg broja lica. Ova karakteristika kolektivnu tužbu razlikuje od tužbi radi ostvarivanja individualne pravne zaštite određenog lica u konkretnoj činjeničnoj i pravnoj situaciji, te je svrstava u kategoriju tužbi kojima se ostvaruje grupna, reprezentativna ili apstraktna zaštita, kao što su grupne, odnosno klasne tužbe (class actions) ili popularne tužbe (actiones popularis) – tužbe u ime naroda.

Uzimajući u obzir da je ratio klasne tužbe (class action) prava Sjedinjenih Američkih Država pružanje mogućnosti manjoj grupi tužilaca da pokrene postupak za zaštitu prava većeg broja lica među kojima postoje zajednički interesi,⁸¹ tu nalazimo i glavnu sličnost instituta kolektivne tužbe i instituta class action. Prema pravu Sjedinjenih Američkih Država, class action može da pokrene grupa ljudi ali i pojedinac, pod uslovom da je “grupa lica koja sačinjava class tako velika da bi podnošenje jedne tužbe bilo nepraktično”, te da između članova grupe postoje zajednička činjenična i pravna pitanja.⁸² Pored navedenog, specifični uslovi u kontekstu class action zahtijevaju da “napad ili odbrana koju koristi predstavnik grupe⁸³ mora da bude tipična za sve članove grupe” dok “predstavnik grupe mora da štiti interese grupe na adekvatan način”.⁸⁴ Putem ovog instituta, predstavnik grupe može da podnese tužbeni zahtjev, uključujući i zahtjev za naknadu štete, i bez saglasnosti ostalih pripadnika grupe. U slučaju uspjeha u parnici, naknada štete se raspoređuje svim pripadnicima prethodno sudski odobrene klase.⁸⁵ Odobranje klase (engl. class certification) se provodi u posebnom postupku pred sudom, a cilj mu je da na odrediv način definiše mogući krug pripadnika grupe.⁸⁶ Sudsko definisanje grupe proizvodi efekte na individualne tužbe te sudovi ne mogu

⁸⁰ U krug subjekata koji su aktivno legitimisani na podnošenje kolektivne tužbe svakako se ubrajaju klasične nevladine organizacije. Međutim, u krug ovlašćenih subjekata možemo da uvrstimo i razne druge organizacije kao što su religijske organizacije, te tijela i ustanove kao što je npr. Institucija ombudsmana BiH. Vidjeti više u Faris Vehabović, Adnan Kadribašić i Midhat Izmirlija, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije: sa objašnjenjima i pregledom prakse u uporednom pravu* (Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, 2010), str. 115. (u daljnjem tekstu: *Komentar ZZZD-a*); i Uzelac, “Postupak pred sudom”, str. 104.

⁸¹ Lyn K. Slater i Kara R. Finck, *Social Work Practice and the Law* (New York: Springer Publishing Company, 2012), str. 350.

⁸² Monika Milošević, “Pravo na tužbu i pravo na žalbu u sistemu građanskog sudskog postupka SAD”, *Strani pravni život*, br. 2 (2009), str. 127–137.

⁸³ U cilju jasnijeg shvatanja potrebno je naglasiti da se pod *predstavnikom* grupe (klase) podrazumijeva ne zastupnik nego autentični pripadnik grupe koji na adekvatan način predstavlja karakteristike svakog njenog pripadnika.

⁸⁴ Milošević, “Pravo na tužbu i pravo na žalbu u sistemu građanskog sudskog postupka SAD”, str. 425.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Npr. svi kupci određenog proizvoda određenog proizvođača u određenom periodu ili svi radnici određenog preduzeća određene etničke pripadnosti i tome slično.

da postupaju po tim individualnim tužbama zbog prekluzivnog efekta odobravanja grupe (*collateral estoppel*) osim u odnosu na tužbe onih članova grupe koji su se koristili svojim pravom da istupe iz grupe (*opt out*) i tako ne budu vezani odlukom po klasnoj tužbi.

Klasne tužbe su veoma popularno sredstvo u Sjedinjenim Američkim Državama i koriste se za zaštitu raznih interesa u različitim pravnim oblastima – od nelojalne konkurencije, preko zaštite potrošačkih i ekoloških prava, do oblasti borbe protiv diskriminacije. Tako su *class action* često puta korišćene kao sredstvo rješavanja strukturalnih pitanja i problema.⁸⁷ Jedan od svakako najpoznatijih slučajeva u ovom domenu jeste slučaj *Brown*,⁸⁸ kojim je praksa rasne segregacije proglašena neustavnom. Kao naročitu prednost klasnih tužbi možemo da označimo njihovu procesnu opravdanost jer se odlukom u jednom predmetu pruža pravna zaštita ne samo licima koja su učestvovala u postupku nego i drugim licima čije je interese tuženi povrijedio na sličan način. Time se obezbjeđuje zaštita za više lica, uključujući i ona koja za zaštitu svojih prava putem sudskog postupka nisu zainteresovana, bilo zbog neznanja bilo zbog toga što ne raspolažu dovoljnim sredstvima.⁸⁹

S druge strane, klasna tužba američkog prava je podvrgnuta i značajnim kritikama. Naime, okončanje spora po klasnoj tužbi ima prekluzivno dejstvo na sve potencijalne individualne tužbe⁹⁰ podnesene od pripadnika klase, osim ako oni nisu nedvosmisleno izjavili da istupaju iz klase. To je naročito značajna posljedica ako se ima u vidu da se ova mogućnost istupanja vrlo rijetko koristi, jer mnogi pripadnici grupe nisu ni upoznati sa postojanjem klasne parnice.⁹¹ Štaviše, to često ohrabruje tužene da sa predstavnicima klase (tužiocima) postignu za tužene povoljniji sporazum. Kao daljnji prigovor klasnoj tužbi ističe se oslanjanje američkih sudova na institut retributivne štete, kojim se često ne postiže proporcionalna naknada štete. Konačno, kao najveća kritika institutu klasne tužbe ističu se česte situacije u kojima se klasni sporovi vode zbog lukrativnih ciljeva samih advokata, odnosno zastupnika predstavnika grupe, koji pronalaženjem osobe koja ispunjava uslove vezane za adekvatnog predstavnika grupe podižu klasne tužbe vođeni isključivo

⁸⁷ Slater i Finck, *Social Work Practice and the Law*, str. 351.

⁸⁸ Supreme Court of the United States, *Brown v. Board of Education*, 17. maj 1954.

⁸⁹ Za detaljan pregled prednosti i nedostataka klasne tužbe vidi Peter K. Cashman, *Class Action Law and Practice* (Sydney: The Federation Press, 2007), str. 22–26; te Rachel P. Mulheron, *The Class Action In Common Law Legal Systems: A Comparative Perspective* (Portland: Hart Publishing, 2004), str. 47–68.

⁹⁰ Prekluzivno dejstvo znači da se po pitanju koje je riješeno odlukom povodom klasne tužbe ne može da vodi poseban individualan spor.

⁹¹ Mulheron, *The Class Action In Common Law Legal Systems*, str. 37.

svojim interesima a ne interesima pripadnika klase.⁹²

Za razliku od class action američkog prava koju podnosi jedan ili nekoliko imenovanih pripadnika grupe, dakle, poimenično određenih tužilaca (named plaintiffs) u svoje i u ime odredivih pripadnika grupe, kolektivnu tužbu iz ZZD-a BiH podnosi ovlašćeni tužilac, u svojstvu tužioca⁹³, a u ime zaštite prava pripadnika određene grupe koji nisu pojedinačno identifikovani. U tom smislu, kolektivna tužba, onako kako je određena u pravu Bosne i Hercegovine, stoji u sredini između popularne tužbe i klasične class action poznate u pravu Sjedinjenih Američkih Država. S obzirom na to da član 17 Zakona o zabrani diskriminacije ovlašćuje nevladine organizacije da pokrenu sudski postupak u svoje ime a u tuđem interesu, odnosno interesu poimenično neidentifikovanih lica, ovo kolektivnoj tužbi bosanskohercegovačkog antidiskriminacionog prava daje karakteristiku popularne tužbe (actio popularis), koja je poznata i u mađarskom, bugarskom ili rumunskom pravu. Takvo određenje kolektivne tužbe u ZZD-u BiH, koje se u velikoj mjeri podudara sa određenjem usvojenim u hrvatskom Zakonu o suzbijanju diskriminacije, čini je naročito pogodnim oruđem za borbu protiv onih vidova diskriminacije u kojima nema pojedinačno određene ili odredive žrtve, kao što je npr. slučaj kod objave diskriminatornih tekstova, oglasa ili izjava.⁹⁴

Uvođenje instituta kolektivne tužbe za zaštitu od diskriminacije predstavlja pravo osvježenje u bosanskohercegovačkom pravnom poretku. Ovaj institut, uz pravilnu upotrebu i oslanjanjem na iskustva iz prakse razvijene u drugim zemljama, može da predstavlja izvrsno oruđe u rukama nevladinih organizacija koje se bave zaštitom ljudskih prava za borbu protiv institucionalne ili strukturalne diskriminacije u raznim oblastima. Kao važan argument u prilog ovoj tvrdnji možemo da istaknemo činjenicu da kolektivna tužba kao apstraktni oblik zaštite ne zavisi od postojanja određene žrtve, što organizaciji koja podnosi tužbu dozvoljava da se koncentriše na argumente kojima se napadaju diskriminatorne posljedice koje potiču bilo iz samog zakona, njegove primjene ili jednostavno iz prakse i

⁹² Vidi više Pierluigi Congedo i Michele Messina, "European 'Class' Action: British and Italian Points of View in Evolving Scenarios", *Europa e Diritto Privato* 1, br. 1 (2009), str. 6–7; vidjeti i Christopher. Hodges, "Some observations on Multi-party Claims", u Marcel Storme (ur.), *Procedural Laws in Europe, Towards Harmonisation* (Antwerp-Apeldoorn, Maklu, 2003), str. 403–404.

⁹³ Udruženje građana, tijelo, ustanova ili druga organizacija.

⁹⁴ Uporedi Horvat, "Novi standardi", str. 1481.

ponašanja.⁹⁵ Ova karakteristika kolektivne tužbe predstavlja naročito pogodno sredstvo za zaštitu prava marginalizovanih ili ugroženih grupa u bosanskohercegovačkom kontekstu, kao što su npr. Romi.⁹⁶

Komparativna iskustva nude velik broj korisnih primjera potencijala kolektivne tužbe. U Mađarskoj, na primjer, nevladine organizacije u borbi protiv strukturalne diskriminacije, naročito u polju obrazovanja, često se oslanjaju na instrument apstraktne zaštite predviđene mađarskim antidiskriminacionim zakonodavstvom. Kao interesantan primjer možemo da navedemo popularnu tužbu podnesenu od Chance for Children Foundation (CFCF) protiv jedne jedinice lokalne samouprave. U predmetnoj tužbi se tvrdilo da gradske vlasti pod čijom su ingerencijom bile osnovne škole provode diskriminatorску politiku prema romskim učenicima. Naime, dvije lokalne osnovne škole posjedovale su tri zgrade u kojima se održavala nastava – jednu centralnu i dvije pomoćne. Dok je centralna zgrada bila dobro opremljena u pogledu nastavnih sredstava, pomoćne zgrade nisu imale ni salu za fizičko vaspitanje, biblioteku ili kompjutere. Podaci su ukazivali na to da većinu učeničke populacije u pomoćnim zgradama čine Romi. Provedeno vještačenje je pokazalo da je procenat romskih učenika u centralnoj zgradi bio izuzetno mali, dok je u pomoćnim zgradama taj procenat bio izuzetno visok, te se kretao od 86% i 96 % u jednoj do čak 100% u drugoj pomoćnoj zgradi. U skladu s tim, mađarski sudovi su utvrdili postojanje direktne diskriminacije prema učenicima romske populacije i naložili gradskim vlastima i školi da preduzmu neophodne korake da uklone segregaciju.⁹⁷ Pored činjenice utvrđivanja diskriminacije, značajno je napomenuti da je prvostepeni sud u ovom predmetu odbio prigovor tužene strane, koja je u prilog svoje tvrdnje da CFCF nema pravni interes na podnošenje tužbe prikupila i potpise roditelja romskih učenika.⁹⁸ Ovaj predmet je poslužio kao obrazac za

⁹⁵ Up. Mark Bell (koji opisuje prednosti sistema kolektivne zaštite uspostavljenog Evropskom socijalnom poveljom). Imajući u vidu da postoje određene sličnosti između kolektivne antidiskriminacione tužbe i sistema kolektivnih žalbi predviđenih Evropskom socijalnom poveljom, može se preporučiti nevladinim organizacijama koje žele da putem kolektivne tužbe napadnu institucionalne oblike diskriminacije da konsultuju praksu Evropskog komiteta za ekonomska i socijalna prava u ovom domenu. Naročito ilustrativan primjer koji pokazuje kapacitet kolektivne zaštite na institucionalnu diskriminaciju predstavlja slučaj *Autisme-Europe* protiv Francuske. Vidjeti Mark Bell, "Combating discrimination through collective complaints under the European Social Charter", *European Anti-Discrimination Law Review*, 3 (2006), str. 13–19.

⁹⁶ O slučajevima diskriminacije Roma u Bosni i Hercegovini vidi, npr.: Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH, Izvještaj o pojavama diskriminacije u Bosni i Hercegovini za 2011. godinu (Banja Luka: Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH, 2012).

⁹⁷ András Kádár, *Hungary – Country Report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. (European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010), str. 45–47. Predmet: Supreme Court, *Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány v. Hajdúhadház Város Önkormányzata, Bocskai István Két Tanítási nyelvű Általános Iskola, Dr. Földi János Általános és Művészeti Iskola*, 19. novembar 2008.

⁹⁸ Farkas, "Limited Enforcement Possibilities Under European Anti-Discrimination Legislation", str. 191.

podnošenje drugih tužbi u pogledu diskriminacije manjina u ostvarivanju prava na obrazovanje u Mađarskoj.

Slične primjere nalazimo i u drugim zemljama. U Bugarskoj, popularne tužbe su korišćene npr. da bi se na sud izveo političar (slučaj Siderov) koji je u svojim govorima koristio rasističke i uvredljive komentare prema različitim manjinama.⁹⁹ Prve tri udružne tužbe u Hrvatskoj podnesene od nevladinih organizacija po osnovu Zakona o suzbijanju diskriminacije se upravo odnose na ovakve situacije. Te tužbe su podnesene od nekoliko nevladinih organizacija,¹⁰⁰ a protiv fizičkih lica koja su davala homofobne izjave na svom blogu (prva tužba) ili za javne medije (druga i treća tužba). Prva podnesena tužba je uspješno okončana i nadležni sud u Rijeci je utvrdio da je tuženi počinio zabranjenu diskriminaciju, no u druge dvije tužbeni zahtjevi su odbijeni na prvostepenom sudu u Zagrebu i trenutno su na razmatranju pred nadležnim drugostepenim sudom.¹⁰¹

Navedeni primjeri iz susjedne Hrvatske naročito ilustruju potencijale kolektivne tužbe na polju borbe protiv diskriminacije. Kao prvo, podnošenjem ovih tužbi i njihovim prihvatanjem od strane sudova otklonjene su nedoumice u pogledu aktivne legitimacije nevladinih organizacija za podnošenje tužbe za zaštitu kolektivnih interesa i u kontekstu davanja uvredljivih izjava. Drugo, uspješnim okončanjem prve parnice dat je značajan putokaz i drugim nevladinim organizacijama da ciljeve svoje organizacije u kontekstu borbe protiv diskriminacije mogu da ostvaruju i kroz sudski postupak. Treće, uspješno okončanje prve parnice pokazuje da anti-diskriminacioni zakon ne predstavlja samo mrtvo slovo na papiru, nego da je zabranu diskriminacije i u privatnoj sferi moguće učiniti praktičnom i efektivnom kroz ishodovanje sudske odluke, odnosno da se prava garantovana zakonom mogu na adekvatan način i štititi. Četvrto, i pored činjenice da su na prvostepenom sudu druga i treća tužba odbijene, samo pokretanje sudskog postupka predstavljalo je dovoljan osnov za poticanje javne debate o slobodi davanja izjava diskriminatornog karaktera. Peto, i pored činjenice da je treća tužba odbijena, nadležni sud je u presudi utvrdio nespornim da sama izjava tuženog da homoseksualne osobe može da zamisli samo kao “baletane, tekstopisce, novinare”, a ne “kao ljude koji glavom idu na kopačku” nesporno vrijeda “najviše civilizacijske” vrijednosti kao što su

⁹⁹ Ilieva, “Uloga NVO-a u primeni Zakona protiv diskriminacije”, str. 12. Slučaj Siderov se odnosi na nekoliko zasebnih predmeta koji se odnose na diskriminatorne izjave navedenog političara. Predmet *Axinia Guencheva et al. v. Volen Siderov*, npr., odnosi se na diskriminaciju LGBT osoba, a predmet *Yuliana Metodieva vs. Volen Siderov* odnosi se na rasnu diskriminaciju. Za više informacija o navedenim predmetima vidjeti web stranicu Fundamental Rights Agency (FRA): <http://fra.europa.eu/en> (stranica posjećena 25. oktobra 2012).

¹⁰⁰ Centar za LGBT ravnopravnost (koji sačinjavaju LORI, Zagreb Pride i Queer Zagreb i Centar za mirovne studije).

¹⁰¹ Vidjeti: <http://www.labris.org.rs/labris/aktivnosti/umrezavanje/4397-prihvacena-udruzna-tuzba-lgbt-organizacija> (stranica posjećena 27. aprila 2012).

“međusobna tolerancija i poštivanje različitosti”¹⁰², što samo po sebi predstavlja određenu satisfakciju tužiocu.

2.3.1. Razumijevanje “opravdanog interesa” u kontekstu kolektivne tužbe

Popularna tužba u tradicionalnom smislu predstavlja tužbu u javnom interesu koju može da podnese svako, bez potrebe da dokazuje postojanje posebnog opravdanog interesa za podnošenje tužbe. Ono što na određen način umanjuje popularni karakter kolektivnoj tužbi prema ZZD-u BiH jeste obaveza nevladine organizacije da za dopustivost tužbe dokaže postojanje opravdanog interesa za zaštitu prava određene grupe i učini makar vjerovatnim da je postupanjem tuženog povrijeđeno pravo na jednako postupanje većeg broja lica koja uglavnom pripadaju grupi čija prava tužilac štiti.

Potrebno je naglasiti da Zakon ne nalaže da se tužilac bavi isključivo zaštitom interesa određene grupe (prava Roma, prava LGBT populacije, prava određene etničke grupe i tome slično). Naime, ovaj uslov bi mogle da zadovoljavaju i organizacije koje se generalno bave zaštitom ljudskih prava.¹⁰³ U tom smislu, postojanje opravdanog interesa za podnošenje kolektivne tužbe nevladine organizacije mogu vrlo lako da argumentuju dostavljanjem sudu izvoda iz svojih konstitutivnih ili sličnih akata ili informacija o njihovim aktivnostima i projektima, iz kojih je vidljivo da se podnosilac tužbe u okviru svoje djelatnosti bavi zaštitom ljudskih prava ili prava lica koja pripadaju grupi čija se zaštita prava na jednak tretman traži u postupku.

Ovo potvrđuju i prva iskustva u pogledu korišćenja instituta kolektivne tužbe u Bosni i Hercegovini. Naime, u postupku po prvoj kolektivnoj tužbi po osnovu ZZD-a BiH, koju je u svojstvu tužioca podnijela nevladina organizacija “Vaša prava” protiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, Osnovne škole Stolac i Osnovne škole Čapljina radi utvrđivanja diskriminacije u obrazovnim ustanovama kroz postojanje tzv. “sistema dvije škole pod jednim krovom”, tuženi su isticali prigovor aktivne legitimacije na strani tužioca. Međutim, uvidom u Statut tužioca prvostepeni sud je utvrdio da se navedena nevladina organizacija bavi, između ostalog, i “zagovaranjem i podizanjem svijesti o pitanjima ljudskih prava i civilnog društva” te joj priznao punu legitimaciju za podnošenje tužbe.¹⁰⁴

No, pored obaveze dokazivanja postojanja opravdanog interesa za podnošenje tužbe, nevladina organizacija mora da dokaže i postojanje makar vjerovatnoće da je postupanjem tuženog povrijeđeno pravo na jednako postupanje većeg broja lica. Drugim riječima, za dopuštenost kolektivne tužbe zahtijeva se vjerovatnost diskriminacije u odnosu na veći broj osoba. Treba istaći da sličnu odredbu sadrži

¹⁰² Lina Budak, “Udružna tužba br. 2 i br. 3 – prezentacija”, Centar za mirovne studije, 17. februar 2012.

¹⁰³ Uporedi Uzelac, “Postupak pred sudom”, str. 100.

¹⁰⁴ Općinski sud u Mostaru, Presuda br. 58 PS 08563 11 Ps od 27. aprila 2012.

i hrvatski antidiskriminacioni zakon, dok relevantni antidiskriminacioni zakoni u Srbiji usvajaju drugačije rješenje. Naime, odredbe Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije koje govore o tzv. organizacijskoj tužbi priznaju nevladinim organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih prava aktivnu legitimaciju da podnesu tužbu za zaštitu od diskriminacije određenog lica.¹⁰⁵ Zakon o ravnopravnosti polova Republike Srbije (ZRP RS)¹⁰⁶ aktivnu legitimaciju priznaje “sindikatom i udruženjima čiji su ciljevi vezani za unapređenje ravnopravnosti polova” u slučaju diskriminacije većeg broja lica.¹⁰⁷ Ovakvim pristupom aktivna procesna legitimacija u parnicama za zaštitu od diskriminacije kojom su povrijeđena prava većeg broja lica priznaje se nevladinim organizacijama zbog javnog interesa, jer “one i putem ovih tužbi obavljaju svoju djelatnost”. Stoga one nisu dužne da dokazuju postojanje posebnog pravnog interesa za podnošenje ove vrste tužbe. Za razliku od bosanskohercegovačkog antidiskriminacionog zakona, ZRP RS nevladinim organizacijama ne nameće obavezu da već u trenutku pokretanja postupka apstraktne zaštite od diskriminacije učine vjerovatnim da je postupanjem tuženog diskriminisan veći broj lica, nego je, kako to komentatori ističu, dovoljno da “samo tvrde da je postupanjem tuženog povređeno pravo većeg broja lica”.¹⁰⁸

Suštinski problem sa aktuelnim regulisanjem ovog pitanja u ZZD-u BiH sadržan je u činjenici da se na ovaj način od tužioca zahtijeva da i prilikom dokazivanja dopuštenosti tužbe dokazuje i postojanje vjerovatnosti diskriminacije. Takvo dokazivanje bi, po prirodi stvari, trebalo da bude predmet dokaznog postupka. U takvoj situaciji, nevladine organizacije će već u ovoj fazi morati da pribjegnu često kompleksnim i zahtjevnim metodama kao što su prezentovanje statističkih podataka ili tzv. situacionom testiranju kako bi mogle da dokažu postojanje ovog uslova dopuštenosti kolektivne tužbe. Istina, u već pomenutoj presudi povodom kolektivne tužbe za zaštitu od diskriminacije u Bosni i Hercegovini¹⁰⁹, prvostepeni sud se nije upuštao u raspravljanje pitanja da li je tužilac u trenutku podnošenja tužbe uspio da učini vjerovatnim da je postupanjem tuženog povrijeđeno pravo na jednako postupanje većeg broja lica. Međutim, s obzirom na to da je ovo prva i za sada jedina presuda donesena po kolektivnoj tužbi prema ZZD-u, ne bi se moglo sa sigurnošću tvrditi da će sudovi i u budućnosti zauzimati ovako permisivan stav, koji u svakom slučaju ne proizlazi iz aktuelne zakonske odredbe.

¹⁰⁵ Zakon o zabrani diskriminacije u Crnoj Gori ne priznaje aktivnu legitimaciju nevladinim organizacijama kao takvim, nego nevladine organizacije ovlašćuje da podnesu antidiskriminacionu tužbu u ime diskriminisanog. Vidjeti odjeljak 2.1.

¹⁰⁶ “Zakon o ravnopravnosti polova Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 104/2009.

¹⁰⁷ ZRP RS, čl. 43, st. 3.

¹⁰⁸ Marijana Pajvančić, Nevena Petrušić i Senad Jašarević, *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova* (Beograd: Centar modernih veština, 2010), str. 110. Up. takođe Vodinelić, “Tužbe za zaštitu od diskriminacije”, str. 47.

¹⁰⁹ Općinski sud Mostar, 58 PS 08563 11 Ps, 27. aprila 2012. godine.

2.3.2. Kolektivna tužba i naknada štete

Iako kolektivna tužba predstavlja potpuno nov institut antidiskriminacione zaštite, bosanskohercegovački zakonodavac nije jasno normirao koje se sve vrste tužbenih zahtjeva mogu da istaknu u kolektivnoj tužbi. Stoga ostaje na praksi da protumači da li se aktivna legitimacija u ovom domenu odnosi na sve vrste tužbenih zahtjeva predviđenih ZZD-om, uključujući i tužbeni zahtjev za naknadu štete.

Takvo otvoreno zakonsko rješenje nije usvojeno u zemljama okruženja. Zakon o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske, npr., predviđa da se u udružnoj tužbi mogu da postave zahtjev za utvrđenje postojanja diskriminacije, zahtjev za zabranom diskriminatornih radnji, zahtjev da se izvrše radnje kojima se uklanja diskriminacija ili njene posljedice, kao i zahtjev za objavom sudske presude kojom je utvrđena diskriminacija.¹¹⁰ Slična rješenja slijede i sveobuhvatni antidiskriminacioni zakoni u Srbiji¹¹¹ i Crnoj Gori.¹¹² Primjetno je takođe da navedeni zakoni mogućnost postavljanja zahtjeva za naknadu štete rezervišu za žrtvu diskriminacije, dok tu mogućnost isključuju kod drugih lica ovlašćenih na podnošenje tužbe.

Kao argumenti u prilog takvom razdvajanju kolektivne antidiskriminacione zaštite od pitanja naknade štete ističu se priroda i funkcija naknade štete kao posebnog vida zaštite koji je neminovno vezan za individualno određenu osobu.¹¹³ Naime, prema opštim principima obligacionog prava, materijalna šteta predstavlja umanjeње nečije imovine (obična šteta) i/ili sprečavanje njenog povećanja (izmakla dobit), dok je nematerijalna šteta ona šteta koju oštećeni trpi usljed pretrpljenog fizičkog ili psihičkog bola ili straha. Shodno navedenom, za ostvarenje zahtjeva za naknadu štete, u smislu pravila obligacionog prava, neophodno je utvrditi štetnu radnju, štetu, štetnika, oštećenog te uzročno-posljedičnu vezu između štetne radnje i štete, kao i postojanje krivice na strani štetnika. Utvrđivanje ovih činjenica podrazumijeva individualizovanje oštećenog, a dosuđena naknada treba da bude proporcionalna konkretnoj pretrpljenoj šteti.¹¹⁴

Kao sljedeći argument za isključenje mogućnosti isticanja odštetnog zahtjeva u kolektivnom antidiskriminacionom sporu možemo da istaknemo i njene moguće kontraproduktivne efekte. Naime, ako kolektivnu tužbu okarakterišemo kao

¹¹⁰ "Zakon o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske", *Narodne novine Republike Hrvatske*, 85/08, član 24, stav 2.

¹¹¹ "Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije", član 46, stav 1.

¹¹² "Zakon o zabrani diskriminacije Republike Crne Gore", član 30.

¹¹³ Vodinelić, "Tužbe za zaštitu od diskriminacije", str. 39; vidjeti i Pajvančić, Petrušić i Jašarević, *Komentar zakona o ravnopravnosti polova*, str. 110–111.

¹¹⁴ ZOO, član 190. O naknadi nematerijalne štete vidi Ivica Crnić, "Povređena prava osobnosti i neimovinska šteta", u *Primjena antidiskriminacijskog zakonodavstva u praksi* (Zagreb: Centar za mirovne studije, 2011).

moćno sredstvo za podizanje svijesti javnosti o institucionalnoj i strukturalnoj diskriminaciji, postavljanje lukrativnih zahtjeva u ovom domenu može u očima javnosti da potkopa sliku o nevladinim organizacijama kao benevolentnim posrednicima u postupku ostvarivanja zaštite od diskriminacije, pa i da osnaži pozive za uspostavljanje svojevrstnih mehanizama kolektivne zaštite osoba za koje se tvrdi da se diskriminatorски ponašaju.¹¹⁵

S druge strane, aktom diskriminacije često se nanosi šteta¹¹⁶ pojedinim pripadnicima grupe, koji imaju pravo na njenu nadoknadu. Stoga nisu rijetki ni pozivi za iznalaženje odgovarajućeg načina za naknadu štete kroz kolektivne mehanizme zaštite. Pored toga, mogućnosti akumulisanja više antidiskriminacionih odštetnih zahtjeva često se pridaje i preventivni efekat zbog sposobnosti da pozitivno utiče na ponašanje potencijalnog diskriminatora jer će u suprotnom biti suočen sa mogućnošću obavezivanja na plaćanje visokog iznosa odštete.

U nastojanju da pomire zahtjeve za uspostavljanjem efikasnog sistema ostvarivanja naknade štete kroz mehanizme kolektivne zaštite sa pravilima o individualizaciji pretrpljene štete, mnoge zemlje usvajaju zanimljiva rješenja. Prema tim rješenjima, oštećena lica mogu da se priključe organizaciji ovlašćenoj na podnošenje kolektivne tužbe kao sutužioc, a presudi donesenoj u postupku povodom kolektivne sudske zaštite u eventualnim individualnim parnicama se daje prejudicijelni efekat.¹¹⁷ Ovakvim rješenjima nastoji se obezbijediti kolektivna zaštita prava po ugledu na institut class action američkog prava uz istovremeno nastojanje da se izbjegnu negativne karakteristike tog instituta. Stoga se uočeni

¹¹⁵ Nedavnim izmjenama Zakona o parničnom postupku Republike Hrvatske (*Narodne novine Republike Hrvatske*, 53/11) i novim Zakonom o parničnom postupku Republike Srbije (*Službeni glasnik Republike Srbije*, 72/11) regulisani su posebni postupci za ostvarivanje kolektivne zaštite. Međutim, navedene odredbe sadrže i ovlašćenje lica za koje se tvrdi da krši kolektivna prava da podnese tužbu kojom će zatražiti da se utvrdi da njegovo postupanje nije diskriminatorno, odnosno da ne krši kolektivna prava, te podnijeti tužbu za zabranu određenog ponašanja i naknadu štete, uključujući i naknadu štete zbog zahtjeva postavljenog u kolektivnoj tužbi koji je odbijen kao neosnovan. Ove odredbe Zakona o parničnom postupku Republike Srbije Koalicija za pristup pravdi, koja okuplja više nevladinih organizacija u Srbiji, ocijenila je kao neustavne iz razloga što narušavaju princip ravnopravnosti stranaka u postupku i slobodu govora i što suštinski obeshrabruju vođenje postupka kolektivne zaštite, te je u tom smislu podnijela inicijativu za ocjenu ustavnosti navedenih odredaba. Inicijativu nevladinih organizacija je podržao i Povjerenik (ombudsman) za ljudska prava i Povjerenik za informacije od javnog značaja. Više o navedenom slučaju u "Zakon u korist države, protiv građana", Pešćanik.net, 25. januar 2012, dostupno na: <http://pescanik.net/2012/01/zakon-u-korist-drzave-protiv-gradana/> (stranica posjećena 20. oktobra 2012).

¹¹⁶ Treba, međutim, naglasiti da samo postojanje štete nije uslov za postojanje diskriminacije. Vodinelić, "Tužbe za zaštitu od diskriminacije", str. 39.

¹¹⁷ Takvo rješenje sadržava član 502c. Zakona o parničnom postupku Republike Hrvatske i član 504 Zakona o parničnom postupku Republike Srbije. Prema ovim rješenjima, ako je tužilac član grupe a tuženi osoba za koju je utvrđeno da je diskriminatorno postupao prema toj grupi, sud u individualnoj parnici je vezan utvrđenjem postojanja diskriminacije prema toj grupi, tako da u individualnoj parnici nije potrebno ponovno odlučivanje o odgovornosti tuženog.

primjeri zloupotrebe klasne tužbe u SAD-u nastoje da spriječe priznavanjem aktivne legitimacije sindikatima ili drugim udruženjima koja predstavljaju ili štite interese pripadnika grupe. Pored toga, negativni efekti prekluzivnosti određivanja klase nastoje se spriječiti davanjem mogućnosti pristupanja tužbi (opt in) pripadnika grupe, za razliku od pristupa klasične class action i obaveze pripadnika klase da nedvosmisleno izjave da istupaju iz klase (opt out). Ovakvim određenjem obezbjeđuje se da naknada materijalne i nematerijalne štete bude proporcionalna učinjenoj štetnoj radnji u odnosu na svakog pripadnika grupe, dok se istovremeno daje mogućnost akumulacije odštetnih zahtjeva u jednom postupku.¹¹⁸

U vezi sa ovim pitanjem vrijedi ukazati i na potencijalno korisna rješenja usvojena u Zakonu o ravnopravnosti polova Republike Srbije. Prema ovom rješenju, kako smo već pomenuli,¹¹⁹ “sindikatom ili udruženjem čiji su ciljevi vezani za ravnopravnost polova” priznaje se aktivna legitimacija za pokretanje parničnog postupka za zaštitu od diskriminacije u slučajevima diskriminacije kojom su povrijeđena prava većeg broja lica. Navedeni zakon je dalje propisao da sindikat ili udruženje poslije pokretanja postupka mogu da obavijeste i druga oštećena lica, sindikate i zainteresovana udruženja o pokrenutoj parnici putem sredstava javnog informisanja ili na drugi pogodan način, te da ih pozovu da se priključe parnici kao sutužnici ili umješaci.¹²⁰ U vezi sa vrstom tužbenih zahtjeva koje sindikati i druga udruženja mogu da postave u tužbi u parnicama za zaštitu od diskriminacije kojom su povrijeđena prava većeg broja lica¹²¹ zakon nije uveo posebna ograničenja, tako da navedene organizacije mogu da postave i zahtjev za naknadu štete. U tom slučaju, zahtjev mora da se postavi u ime diskriminisanog lica, a od tuženog se mora tražiti da nadoknadi štetu. U ovakvoj situaciji sud potrebne elemente za donošenje odluke o visini i pravu na naknadu štete procjenjuje s obzirom na okolnosti koje se odnose na individualno određeno lice. Ovome treba dodati da sindikalna organizacija ili udruženje prilikom isticanja tužbenog zahtjeva koji se odnosi na individualno određeno lice moraju prethodno da pribave odobrenje tog lica. Ovo proizlazi iz odredaba Zakona o ravnopravnosti polova, kojima se sindikalne i nevladine organizacije ovlašćuju da pokrenu građanskopravni postupak za zaštitu od diskriminacije uz saglasnost diskriminisanog lica.¹²²

¹¹⁸ Up. Fabio Polverino, “A Class Action Model for Antitrust Damages Litigation In European Union”, objavljeno 29. augusta 2006, Social Science Research Network, te Congedo i Messina, “European ‘Class’ Action: British and Italian Points of View in Evolving Scenarios”, str. 163–189.

¹¹⁹ Vidjeti odjeljak 2.3.1.

¹²⁰ “Zakon o ravnopravnosti polova Republike Srbije”, član 43, st. 4.

¹²¹ Riječ je o tzv. organizacijskoj tužbi, uporedi Vodinelić, “Tužbe za zaštitu od diskriminacije”, str. 46–48; i Pajvančić, Petrušić i Jašarević, *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, str. 110.

¹²² “Zakon o ravnopravnosti polova Republike Srbije”, član 43, st. 2.

2.3.3. Kolektivna tužba i individualne antidiskriminacione tužbe

U pogledu kolektivne tužbe postavlja se i veoma važno pitanje izvršenja presude donesene povodom ove tužbe, te njenog efekta na individualne antidiskriminacione tužbe pripadnika grupe. To pitanje nije eksplicitno normirano relevantnim zakonodavstvom Bosne i Hercegovine. Istina, u odgovoru na ovo pitanje više autora smatra da se sve nedoumice u tom domenu mogu da riješe kreativnim djelovanjem sudske prakse.¹²³ U osnovi, ističe se da presudi donesenoj u postupku kojim se utvrđuje diskriminacija treba priznati dejstvo šire od dejstva između samih strana (inter partes) te joj dati prošireno subjektivno dejstvo i obavezujući karakter. Prema ovim razmišljanjima, sud bi u eventualnim individualnim parnicama između počinioca diskriminacije i članova grupe bio vezan činjenicom utvrđenja diskriminacije prema grupi. S druge strane, takvo subjektivno dejstvo ne bi trebalo dati odbijajućoj presudi jer u tom slučaju pojedinci žrtve diskriminacije ne bi mogli da ostvare zaštitu u individualnim parnicama. U vezi sa izvršenjem presude, komentatori¹²⁴ naglašavaju da bi izvršenje presude donesene po kolektivnoj tužbi mogli zatražiti kako tužilac tako i svaki pojedini član grupe. Istovremeno, vođenje parnice po kolektivnoj tužbi ne bi smjelo da predstavlja prepreku vođenju posebnih individualnih sporova.

Svi ti argumenti zvuče ubjedljivo i u najboljem su interesu žrtava, pa bi se od razumne sudske prakse moglo očekivati i da ih slijedi. Međutim, bilo bi više nego uputno da se navedene odredbe ugrade i u samu legislativu, jer bi takva intervencija obezbijedila veću pravnu sigurnost i veću zaštitu žrtava diskriminacije. Tome u prilog govore i regionalni trendovi u ovoj oblasti. U zakonodavstvima Srbije i Hrvatske su, naime, posljednjih godina u materiju građanskog procesnog prava uvedene nove odredbe koje se odnose na postupak za zaštitu kolektivnih prava i interesa.¹²⁵ Tako, prema odredbama člana 502c. Zakona o parničnom postupku Republike Hrvatske i člana 504 Zakona o parničnom postupku Republike Srbije, ako je tužilac član grupe a tuženi osoba za koju je utvrđeno da je diskriminatorno postupao prema toj grupi, sud je vezan utvrđenjem postojanja diskriminacije prema toj grupi, tako da u individualnoj parnici ne treba ponovo da odlučuje o odgovornosti tuženog.

Naravno, ozbiljnu prepreku efektivnom obezbjeđenju prejudicijelnog dejstva presudi povodom kolektivne tužbe predstavlja aktuelni subjektivni rok od

¹²³ Horvat, "Novi standardi", str. 1489, Uzelac, "Postupak pred sudom", str. 105, oboje pozivajući se na Mihajlo Dika, "Udružna tužba kao instrument apstraktne zaštite potrošača", *Hrvatska pravna revija*, br. 10 (2003), str. 37–43.

¹²⁴ Uzelac, "Postupak pred sudom", str. 105, i Nezirović, "Postupak za zaštitu od diskriminacije", str. 22.

¹²⁵ Vidjeti "Zakon o parničnom postupku Republike Hrvatske", *Narodne novine Republike Hrvatske*, 53/11; i "Zakon o parničnom postupku Republike Srbije", *Službeni glasnik Republike Srbije*, 72/11.

tri mjeseca za podnošenje individualne antidiskriminacione tužbe. Taj rok je evidentno prekratak i dovodi u pitanje navedeni obrazac poželjnog odnosa između kolektivne i individualne antidiskriminacione tužbe, imajući u vidu da je nemoguće očekivati da sudovi donesu pravosnažnu presudu povodom kolektivne tužbe u roku od tri mjeseca od dana učinjene diskriminacije. S tim u vezi, vrijedi naglasiti da antidiskriminacioni zakoni u Hrvatskoj i Srbiji ne sadrže posebne subjektivne rokove za podnošenje antidiskriminacione tužbe.

3.

Učešće NVO-a u postupku zaštite od diskriminacije u BiH: ključne prepreke i moguća rješenja

Dopunjavanje postojećeg antidiskriminacionog okvira u Bosni i Hercegovini sveobuhvatnim antidiskriminacionim zakonodavstvom svakako predstavlja ohrabrujući napredak na polju zaštite od diskriminacije. Međutim, pored činjenice da je Zakon o zabrani diskriminacije dao eksplicitno ovlašćenje nevladinim organizacijama da učestvuju kao treća strana u postupku za zaštitu od diskriminacije ili pak da podnesu kolektivne tužbe, sudska praksa povodom ovog zakona je više nego siromašna,¹²⁶ a učešće nevladinog sektora u njegovom provođenju je blago govoreći nevidljivo.

Imajući u vidu da je antidiskriminacioni zakon relativno nova tvorevina pravnog poretka, može se očekivati da parničenje za zaštitu od diskriminacije neće predstavljati lak posao za nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini. Najočiglednije prepreke koje možemo da izdvojimo u tom smislu su nerazvijena domaća sudska praksa o diskriminaciji,¹²⁷ te nizak nivo svijesti među pripadnicima pravničke profesije o komparativnoj jurisprudenciji u domenu antidiskriminacionih tužbenih zahtjeva, kao i o novitetima uvedenim zakonom, koji se tiču procesnih uloga nevladinih organizacija u postupcima povodom zaštite od diskriminacije.

S tim u vezi, neizostavno se postavlja pitanje zbog čega se nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini aktivnije ne uključuju u sudske postupke za zaštitu od diskriminacije, te šta je potrebno učiniti da se unaprijedi njihov angažman u ovom pogledu? U odgovoru na ovo pitanje, u narednim dijelovima izvještaja ukazaćemo na neke ključne aspekte ovog problema.

¹²⁶ Nezirović, "Postupak za zaštitu od diskriminacije", str. 22. Do trenutka izrade ovog izvještaja sudovi u Bosni i Hercegovini donijeli su tek tri presude prema ZZD-u: 1) Općinski sud u Mostaru, Presuda br. P 58 0 P 056658 09 P od 6. jula 2010. (u predmetu *E. B.*, koji se odnosi na diskriminaciju u obrazovanju po osnovu invaliditeta); 2) Općinski sud u Livnu, Presuda br. 68 0 P 017561 od 7. oktobra 2011. (predmet *Katović*, koji se tiče diskriminacije po osnovu religije); i 3) Općinski sud u Mostaru, Presuda br. 58 PS 08563 11 Ps od 27. aprila 2012. (predmet "dvije škole pod jednim krovom").

¹²⁷ Nezirović, *Ibid.*

3.1. Nedostatak poticajnog okruženja za parničenje u javnom interesu

Sprečavanje diskriminacije je djelatnost od javnog interesa, te njeno suzbijanje kroz sudske postupke takođe predstavlja djelatnost u javnom interesu.¹²⁸ Borba protiv diskriminacije kroz sudske postupke se prema tome može označiti kao dio fenomena koji nazivamo parničenje u javnom interesu¹²⁹. Ipak, Bosna i Hercegovina, kao i druge zemlje u regionu, spada u onaj krug zemalja gdje je tzv. parničenje u javnom interesu relativno nov fenomen. Civilno društvo se još uvijek privikava na činjenicu da i samo predstavlja polugu obezbjeđenja javnog interesa kroz takozvani pravni aktivizam.

Dugotrajna percepcija razvijena unutar jednopartijskog sistema javni interes je izjednačavala sa državnim interesom,¹³⁰ te se uloga branioca javnog interesa povjeravala državnim strukturama kao što je tužilaštvo, pravobranilaštvo¹³¹ ili organi starateljstva. Obaranju takve percepcije ne doprinosi ni trenutno preovlađujuće mišljenje koje civilno društvo posmatra kao “antitezu državi”¹³² i korektiv vlasti čija je primarna funkcija da kritikujući strukture vlasti čeka da vladin sektor “ponudi rješenja na sve društvene izazove”.¹³³ Međutim, fenomen parničenja u javnom interesu je upravo obilježen preuzimanjem monopola zaštite javnog interesa iz ruku državnih struktura i njegovog povjeravanja i organizacijama civilnog društva. Na taj način se osnažuju mehanizmi za provođenje zakona jer se i organizacijama civilnog društva omogućava da kroz korišćenje sudske sistema doprinose implementaciji antidiskriminacionih zakona. Priznavanje aktivne legitimacije organizacijama civilnog društva ili priznavanje mogućnosti da se pridruže postupku predstavlja prvi i neophodni korak kojim se prepoznaje značaj procesne uloge nevladinih organizacija i njihov potencijal za parničenje u javnom interesu.

Međutim, samo prepoznavanje značaja procesnih uloga nevladinih organizacija u postupcima od javnog interesa kao što su postupci za zaštitu od diskriminacije ne predstavlja garanciju da će nevladine organizacije i preuzeti značajan broj postupaka u cilju zaštite javnog interesa. Pored priznavanja procesnog položaja, potrebno je preduzeti dodatne aktivnosti, naročito u društvima u tranziciji, u

¹²⁸ Uporedi Vodinelić, “Tužbe za zaštitu od diskriminacije”, str. 46.

¹²⁹ Za definiciju pojma parničenje u javnom interesu vidi fusnotu 6.

¹³⁰ Goran Žeravčić, *Analiza institucionalne suradnje između vladinog i nevladinog sektora u BiH* (Sarajevo: Kronauer Consulting, 2008), str. 45.

¹³¹ U prilog ovoj tvrdnji stoji činjenica da su se navedene institucije označavale kao javne, te su sve donedavno u Bosni i Hercegovini postojale institucije javnog tužilaštva i javnog pravobranilaštva.

¹³² *Komentar ZZD-a*, čl. 10.

¹³³ Žeravčić, *Analiza institucionalne suradnje između vladinog i nevladinog sektora u BiH*, str. 46.

cilju promjene percepcije prema kojoj zaštita javnog interesa pripada prije svega državnim strukturama.

Kao jedan od načina prevladavanja ove percepcije, mogu da se izdvoje aktivnosti na stvaranju poticajnog okruženja za razvoj civilnog društva i jačanje kapaciteta nevladinih organizacija u cilju njihovog većeg angažmana na djelatnostima od javnog interesa, kao što je učešće u postupcima za zaštitu diskriminacije. Tako je, npr., u susjednoj Hrvatskoj u cilju efektivnijeg razvoja civilnog društva i jačanja njegovih kapaciteta izgrađena dobro organizovana struktura koja se sastoji od tri tijela: Ureda za udruge, Savjeta za razvoj civilnog društva i Nacionalne zaklade za civilno društvo. Kroz aktivnosti ovih tijela koja okupljaju predstavnike vladinog i nevladinog sektora preduzete su brojne aktivnosti u cilju stvaranja okruženja pogodnog za razvoj civilnog društva. U oblasti borbe protiv diskriminacije, kroz pružanje informacija vezanih za dodjelu sredstava iz predpristupnih fondova EU kao što je IPA, obezbijedena su sredstva za finansiranje aktivnosti na jačanju uloge i kapaciteta nevladinih organizacija u oblasti antidiskriminacije, uključujući i unapređenje sankcionisanja diskriminacionih radnji putem sudskih postupaka.¹³⁴

Pozitivna iskustva iz regiona sugerišu da uspostavljanje okvira za institucionalnu saradnju između vladinog i nevladinog sektora ima potencijala da doprinese razvoju civilnog društva te tako i njegovom boljem angažmanu u djelatnostima od javnog interesa, uključujući i borbu protiv diskriminacije. Uspostavljanjem ovakvog okvira postiže se bolja saradnja i efektivniji odnos između državnih službenika, organizacija civilnog društva, donatora i drugih aktera u društvu.¹³⁵ Konkretno, kada je riječ o borbi protiv diskriminacije, usmjeravanje i pružanje obavještenja o programima finansijske ili tehničke podrške nevladinim organizacijama u aktivnostima u ovoj oblasti svakako ima potencijala da dovede do jačanja kapaciteta NVO-a u obavljanju značajnih procesnih uloga koje su im dodijeljene Zakonom o zabrani diskriminacije. Tako je u susjednoj Hrvatskoj, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, zajedno sa Evropskom unijom, podržala projekte nevladine organizacije B. A. B. E pod nazivom "Podizanje lokalnih glasova na nacionalnu razinu: putokazi ka učinkovitoj implementaciji antidiskriminacijskog zakonodavstva na lokalnoj i nacionalnoj razini". Istina, navedeni projekat nije obezbijedio direktnu podršku za učešće NVO-a u konkretnim postupcima za zaštitu od diskriminacije, ali je proizveo nekoliko važnih zaključaka koji se tiču poziva za formiranje organizacija civilnog društva koje se bave zaštitom ljudskih prava na nivou svake lokalne zajednice ili izmjena zakona o besplatnoj pravnoj pomoći u

¹³⁴ Za više vidi internetsku stranicu <http://www.uzuvrh.hr/stranica.aspx?pageID=156> (stranica posjećena 25. oktobra 2012).

¹³⁵ Atos Consulting, *Razvoj saradnje između vlasti i civilnog sektora u BiH: lekcije naučene iz hrvatskog iskustva* (Atos Consulting, 2009), str. 12.

cilju pružanja kvalitetnih pravnih usluga svima bez obzira na socijalni status¹³⁶. Takođe, Nacionalna zaklada je podržala i projekat Centra za mirovne studije pod nazivom "Informacijom protiv diskriminacije u Splitsko-dalmatinskoj županiji". Iako navedeni projekti nisu dali direktnu finansijsku ili tehničku podršku za učešće NVO-a u konkretnim postupcima za zaštitu od diskriminacije, oni su doveli do proširivanja ekspertize osoblja nevladinih organizacija uključenih u projekat u oblasti diskriminacije a time i izgradnji kapaciteta nevladinih organizacija za efikasnije uključivanje u sudske postupke za zaštitu od diskriminacije.

Istina, pojedini eksperti imaju i drugačije mišljenje kada je riječ o potrebi pružanja finansijske pomoći od strane države NVO-ima koji žele da učestvuju u postupcima zaštite od diskriminacije. Tako npr. Steinhard ističe da takve organizacije uopšte ne treba da primaju novac iz državnih fondova, jer se u pravilu bore protiv države i njenih diskriminatornih praksi. Novicki, pak, ističe da u pogledu takvog finansiranja aktivnosti NVO-a u ovoj oblasti treba razlikovati litigacijske i edukativne potrebe nevladinih organizacija. Prema ovom razmišljanju, prijem sredstava iz državnih fondova za edukativne potrebe ne bi doveo NVO u sukob interesa.¹³⁷

Ipak, imajući u vidu da je parničenje protiv diskriminacije djelatnost u javnom interesu, primanje državne podrške za rad NVO-a u cilju eliminacije diskriminacije ne bi trebalo da automatski i samo po sebi podrazumijeva sukob interesa. Na kraju krajeva, i Institucija ombudsmana BiH finansirana je iz budžetskih sredstava, a njen glavni zadatak je borba protiv diskriminacije. Sprečavanje diskriminacije je pitanje od javnog interesa, te je i u najdirektnijem interesu države da daje podršku ovoj djelatnosti, uključujući i aktivnosti nevladinih organizacija u ovoj oblasti.

No, opšti okvir i državna institucionalizacija saradnje i podrške nevladinim organizacijama može da stvori povoljno okruženje, ali samo po sebi to neće donijeti hitne i potrebne mjere za unapređenje angažmana NVO-a u borbi protiv diskriminacije. Stoga bi uspostavljanje posebne fondacije po ugledu na Nacionalnu zakladu za civilno društvo, koja postoji u Hrvatskoj, moglo da odigra značajnu ulogu u pružanju finansijske podrške nevladinim organizacijama koje žele da se bave aktivnostima na sprečavanju diskriminacije kroz sudske postupke.

U ovom kontekstu potrebno je naglasiti da je Savjet ministara BiH još u maju 2007. godine potpisao sporazum sa predstavnicima civilnog društva prema kojem je predviđeno uspostavljanje institucionalnog okvira za saradnju koji je baziran na hrvatskom modelu. Međutim, taj sporazum je tek neznatno realizovan¹³⁸, tako da

¹³⁶ Za više informacija vidi <http://www.babe.hr/hr/putevima-diskriminacije> (stranica posjećena 25. oktobra 2012).

¹³⁷ Vidi više u Public Interest Law Initiative in Transitional Societies, *Symposium on Public Interest Law in Eastern Europe and Russia: June 29th - July 8th, 1997, University of Natal, Durban, South Africa: Symposium Report* (New York: Columbia Law School, Public Interest Law Initiative in Transitional Societies, 1997), str. 14–16.

¹³⁸ Za više informacija uporedi Žeravčić, *Analiza institucionalne suradnje između vladinog i nevladinog sektora u BiH*.

će nevladin sektor podršku za svoje aktivnosti, uključujući i podršku za učešće u sudskim postupcima, i u budućnosti uglavnom nalaziti kod inostranih donatora.¹³⁹

3.2. Potreba za organizovanijim i kooperativnijim civilnim sektorom

Zbog mnoštva registrovanih nevladinih organizacija u Bosni i Hercegovini na prvi pogled moglo bi da se zaključi da u Bosni i Hercegovini postoji izvjestan potencijal za parničenje u javnom interesu.¹⁴⁰ S druge strane, pokazatelji o broju parnica koje su u oblasti diskriminacije pokrenule nevladine organizacije ipak ne nude dovoljno razloga za optimizam.¹⁴¹

Ograničeni resursi ne bi trebali da predstavljaju univerzalni izgovor za nedovoljnu aktivnost civilnog sektora na ovom planu. Primjeri iz prakse potvrđuju da su nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava svoj kredibilitet i opstojnost izgradile zahvaljujući posvećenosti svojoj misiji i entuzijazmu svojih članova, te prevazilaženjem ograničenih resursa kroz razvijanje međusobne saradnje. Tako se nevladine organizacije koje se uglavnom bave poslovima vezanim za pravo i pružanje pravne pomoći mogu direktno da pojavljuju pred sudovima, a organizacije koje se bave dokumentovanjem i prikupljanjem podataka mogu da vrše prikupljanje i obradu statističkih podataka ili da obavljaju druga istraživanja potrebna za uspješno vršenje procesnih uloga prema ZZD-u.¹⁴² Kao pozitivan primjer

¹³⁹ Kao jedan od mogućih izvora podrške nevladinim organizacijama može se navesti *Human Rights and Governance Grants Program* Fonda "Otvoreno društvo". Informacije o ovom programu mogu da se nađu na sljedećoj adresi: <http://www.soros.org/about/programs/human-rights-governance-grants-program> (stranica posjećena 23. oktobra 2012).

¹⁴⁰ Procjenjuje se da je broj registrovanih organizacija u Bosni i Hercegovini oko 12.000, od kojih je aktivno njih između 500 do 1.500. Izvor: <http://www.delbih.ec.europa.eu/Default.aspx?id=33&lang=BS> (stranica posjećena 23. oktobra 2012).

¹⁴¹ Uprkos brojnim izvještajima o sveprisutnoj diskriminaciji u Bosni i Hercegovini – npr. Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, Izvještaj o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini za period januar – decembar 2011. (Sarajevo: Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, 2011); ili Evropska komisija za borbu protiv rasizma (ECRI), Izvještaj ECRI-ja o Bosni i Hercegovini (Strasbourg: Evropska komisija za borbu protiv rasizma, 8. februar 2011) – broj sudskih postupaka za zaštitu od diskriminacije je razmjerno mali. Prema podacima nevladine organizacije "Vaša prava", ova organizacija trenutno je uključena u tek dvadesetak takvih predmeta.

¹⁴² U Češkoj Republici, npr., prilikom vođenja sudskih postupaka za zaštitu prava Roma nevladine organizacije su upravo postupale na ovakav način. Više o tome vidjeti u European Roma Rights Center, Fond za humanitarno pravo i Centar za prava manjina, *Priručnik za advokate o zastupanju Roma – žrtava diskriminacije*, str. 113. Uporedi i European Roma Rights Centre, Interights i Migration Policy Group, *Strategic Litigation of Race Discrimination in Europe: from Principles to Practice* (Budapest: European Roma Rights Centre; London: Interights; Brussels: Migration Policy Group, 2004), str. 62.

u Bosni i Hercegovini mogu se, prije svega, izdvojiti aktivnosti Fonda “Otvoreno društvo BiH” u pokretanju višegodišnjeg antidiskriminacionog programa, koji je najprije identifikovao temeljne aspekte borbe protiv diskriminacije u kontekstu Zakona o zabrani diskriminacije BiH (monitoring i dokumentovanje, analize politika, strateško parničenje i zagovaranje) i zatim formirao timove posvećene realizaciji konkretnih zadataka u okviru ta četiri segmenta programa.¹⁴³ Pored navedenog programa, u maju 2012. godine preduzeti su i prvi koraci na formiranju mreže organizacija civilnog društva pod nazivom Forum jednakosti, koji okuplja 25 ovih organizacija. Osnovni cilj navedene mreže predstavlja borba protiv diskriminacije i primjena zakona i propisa koji se odnose na zabranu diskriminacije.¹⁴⁴

Pored toga, uspostavljanje saradnje NVO-a i pravnih klinika osnovanih pri pravnim fakultetima ili studentskih organizacija sličnog profila izdvaja se kao jedan od načina za uspješnije djelovanje u ovom domenu u kontekstu ograničenih resursa.¹⁴⁵ Na taj način, studenti mogu da obave potrebna istraživanja i tako iskusnijim pravnicima iz organizacije omoguće više vremena za bolju pripremu slučaja. Osim toga, organizacijama koje nemaju uposlene pravnike, a žele da daju podršku žrtvama, studenti pravnih klinika mogu da pruže podršku u pogledu procesnih pitanja. Na kraju, naravno, ono što je najvažnije – ovakvom saradnjom stvaraju se kadrovi koji u svom daljnjem profesionalnom radu mogu da pruže podršku kako samim organizacijama tako i žrtvama diskriminacije.¹⁴⁶

3.3. Pogrešne predstave o kapacitetima NVO-a i zahtjevima učešća u sudskom postupku

Kao dodatni faktor koji utiče na relativno nizak nivo angažmana nevladinih organizacija na sprečavanju diskriminacije kroz sudske postupke, može da se izdvoji široko rasprostranjena percepcija da je ovaj vid borbe protiv diskriminacije isključivo namijenjen organizacijama koje u svojim redovima zapošljavaju pravnike i prvenstveno se bave pružanjem pravnih usluga, odnosno pravne pomoći. Međutim, iskustva iz drugih zemalja pokazuju da to nije sasvim tačno, jer parničenje u javnom interesu, iako u pravilu podrazumijeva učešće pravnih stručnjaka, nije rezervisano

¹⁴³ O tome vidjeti više na <http://www.diskriminacija.ba/> (stranica posjećena 23. oktobra 2012). Centar za društvena istraživanja “Analitika” je dio ove inicijative, a izrada ovog izvještaja je omogućena upravo zahvaljujući donaciji Fonda “Otvoreno društvo BiH”.

¹⁴⁴ Vidjeti više na <http://www.bh-hchr.org/> (stranica posjećena 23. oktobra 2012).

¹⁴⁵ Uporedi Goldston, “Public Interest Litigation in Central and Eastern Europe”, str. 527.

¹⁴⁶ Ibid.

isključivo za pravnike.¹⁴⁷ Borba protiv diskriminacije često podrazumijeva provođenje istraživanja, izradu različitih studija, te monitoring određenih pojava u cilju otkrivanja i dokumentovanja obrazaca diskriminacije. Takve aktivnosti često provode nevladine organizacije koje u svojim redovima angažuju prvenstveno sociologe, socijalne psihologe ili druge osobe koje ne posjeduju pravno znanje.

To što takve organizacije ne upošljavaju pravnike ili se ne bave isključivo pružanjem pravne pomoći, međutim, ne mora da znači da one ne mogu da pruže podršku žrtvama diskriminacije u sudskom postupku. Njihovo uključivanje u postupak u svojstvu umješača npr. može da predstavlja odlučujući faktor za uspjeh u antidiskriminacionoj parnici, jer u tom svojstvu ove organizacije mogu da sudu daju objašnjenja u pogledu pojedinih oblika diskriminacije kao što su npr. propusti razumnog prilagođavanja ili pojavni oblici mobinga. Pored toga, takve organizacije u postupku mogu da predstave i rezultate svojih istraživanja u ovoj oblasti i statističke podatke o diskriminaciji u različitim sektorima ili za različite kategorije stanovništva. Takvi podaci, prema praksi Evropskog suda za ljudska prava npr., imaju ključnu ulogu u prebacivanju tereta dokazivanja na tuženu stranu.¹⁴⁸

Naravno, potrebno je naglasiti da efikasno učešće NVO-a u sudskom postupku zaštite od diskriminacije u pravilu podrazumijeva i aktivno učešće obrazovanih pravnika. Iskustva iz drugih zemalja pokazuju da se organizacije koje nemaju pravne timove u svojim redovima u pravilu obraćaju organizacijama koje se bave pravom ili imaju posebno zaključene ugovore sa advokatima.¹⁴⁹

Kao slikovit primjer pravilnog rezonovanja u pogledu uloge nevladine organizacije u sudskom postupku povodom zaštite od diskriminacije može da posluži informacija koju na svojoj internetskoj stranici daje Udruga "Sjaj". Navedena organizacija civilnog društva se bavi zaštitom prava osoba sa duševnim smetnjama i na svojoj internetskoj prezentaciji ističe da joj se radi pružanja pomoći mogu obratiti sve osobe sa duševnim smetnjama koje smatraju da su diskriminirane. Navedena organizacija dalje objašnjava da se u postojeći sudski postupak može da uključi kao umješač "ukoliko raspolaze dodatnim argumentima" koji tužiocu mogu da pomognu u postupku. Takođe se naglašava da se organizacija u pravilu ne uključuje u postupak kao umješač ako je tužiocu obezbijedila novčanu pomoć za plaćanje troškova advokata, te da će to učiniti samo ako postoje "dodatni

¹⁴⁷ Rekosh, Preface of *Symposium on Public Interest Law in Eastern Europe and Russia*.

¹⁴⁸ Up. npr. Ana Horvat, "Segregacijom do integracije? Mogućnosti integriranog obrazovanja Roma", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 46, br. 2 (2009), str. 451.

¹⁴⁹ Tako su se npr. u Srbiji romske nevladine organizacije za pravnu pomoć pripadnicima romske nacionalnosti obraćale nevladinim organizacijama koje su imale ugovore zaključene sa pojedinim advokatima, kao što je Fond za humanitarno pravo (FHP). Up. izvještaje Fonda za humanitarno pravo o predmetu "Krsmanovača". Izvještaji su dostupni na web stranici FHP-a: <http://www.hlc-rdc.org/?s=krsmanovaca> (stranica posjećena 12. februara 2012). Slične primjere uočavamo i u Litvaniji, up. Npr. Samuolyte, "Applying situation testing successfully to prove discrimination based on ethnicity", str. 17.

razlozi i argumenti za takvo uključivanje”. Konačno, ova nevladina organizacija objašnjava da može da podnese i udružnu tužbu ako je diskriminacija počinjena prema “skupini građana čak i kad ne postoji konkretna žrtva diskriminacije”.¹⁵⁰ Već je objašnjeno da u pogledu procesne uloge nevladinih organizacija u postupku zaštite od diskriminacije ZZD BiH sadrži skoro identična rješenja kao i hrvatski antidiskriminacioni zakon. Stoga navedene aktivnosti Udruge “Sjaj” pokazuju kakve sve uloge nevladine organizacije mogu da obavljaju u postupku zaštite od diskriminacije i u Bosni i Hercegovini.

3.4. Troškovi sudske zaštite od diskriminacije

Utuživanje diskriminacije često može da predstavlja aktivnost koja iziskuje značajna finansijska sredstva i dugotrajan i intenzivan angažman kadrova. Ta činjenica sama po sebi može da odvraća mnoge nevladine organizacije od korišćenja mogućnosti učešća u sudskim postupcima za zaštitu od diskriminacije. Situacija se dodatno komplikuje u slučajevima strukturalne diskriminacije, čije dokazivanje u pravilu podrazumijeva aktivnosti prikupljanja i obrade statističkih podataka, preduzimanja složenih postupaka situacionog testiranja ili pokretanja nekoliko sličnih parnica.

S druge strane, nevladine organizacije koje žele okončanje određenog vida diskriminatornog ponašanja mogu da se nađu u situaciji kada je pokretanje sudske postupka jedina tehnika koja im preostaje.¹⁵¹ Takvom se može okarakterisati i prva kolektivna tužba po osnovu ZZD-a BiH koju je nevladina organizacija “Vaša prava” podnijela protiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, Osnovne škole Stolac i Osnovne škole Čapljina radi utvrđivanja diskriminacije u obrazovnim ustanovama kroz postojanje tzv. “sistema dvije škole pod jednim krovom”.¹⁵² Naime, iako su postojanje sistema “dvije škole pod jednim krovom”, prema kojem su u 52 škole u Federaciji Bosne i Hercegovine djeca fizički odvojena po etničkom principu i nastavu pohađaju po različitim programima, mnoga međunarodna tijela,

¹⁵⁰ Vidjeti <http://www.sjaj.hr/pravna-zastita/diskriminacija/> (stranica posjećena 14. jula 2012).

¹⁵¹ Edwin Rekosh, Kyra Buchko i Vessela Terzieva. *Pursuing the Public Interest: A Handbook for Legal Professionals and Activists* (New York: PILI, 2001), str. 110.

¹⁵² Ovu prvu kolektivnu tužbu podnesenu u skladu sa Zakonom o zabrani diskriminacije je usvojio nadležni sud u Mostaru. Za više informacija vidjeti “Sud je presudio – diskriminacija!!!”, “Vaša prava”, dostupno na: <http://www.vasaprava.org/?p=1345> (stranica posjećena 11. juna 2012).

uključujući i Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije,¹⁵³ okarakterisala kao segregaciju, ova praksa do danas nije eliminisana.

U nastojanju da minimiziraju finansijske barijere i olakšaju ostvarivanje antidiskriminacione zaštite kao djelatnosti od javnog interesa, pojedina zakonodavstva u antidiskriminacione zakone unose odredbu o oslobađanju od plaćanja prethodnih troškova postupka¹⁵⁴. Takvu odredbu sadrži npr. član 48 Zakona o ravnopravnosti polova Republike Srbije.

U kontekstu Bosne i Hercegovine, troškovi koji se tiču parnice po individualnoj ili kolektivnoj antidiskriminacionoj tužbi odnose se na takse na tužbu i presudu, eventualne troškove zastupanja po advokatu te troškove koji su vezani za izvođenja predloženih dokaza kao što su troškovi vještačenja ili troškovi svjedoka. U pogledu troškova sudskih taksi, one se određuju na osnovu vrijednosti spora koju je tužilac dužan da označi u tužbi. Od vrijednosti spora zavise i visina sudskih taksi kao i naknade advokatima – prema Taksenoj tarifi uz Zakon o sudskim taksama Republike Srpske¹⁵⁵ najmanja taksa na tužbu iznosi 50 KM za vrijednost spora ispod 1.500 KM, dok najviša taksa iznosi 1.000 za vrijednost spora od 50.000 do 100.000 KM.¹⁵⁶ Advokatska naknada je takođe određena odgovarajućim advokatskim tarifama. Tako npr. prema advokatskoj tarifi Advokatske komore FBiH¹⁵⁷ najniža tarifa za sastavljanje tužbe, zastupanje na pripremnom i ročištu za glavnu raspravu iznosi 240 KM, za vrijednost spora do 5.000 KM, a za vrijednost spora preko pet miliona konvertibilnih maraka ova naknada bi iznosila preko 37.000 KM.

U kontekstu borbe protiv diskriminacije, potrebno je naglasiti da je vrijednost spora kod tužbenih zahtjeva koji se tiče utvrđivanja diskriminacije često neprocjenjiva. U dvije od tri presude donesene po tužbama za zaštitu od diskriminacije¹⁵⁸ tužiocima su npr. označili vrijednost spora na 3.000 KM, odnosno na 12.000 KM, no

¹⁵³ Zaključna razmatranja Komiteta za eliminaciju rasne diskriminacije; Committee on the Elimination of Racial Discrimination, Consideration of reports submitted by states parties under Article 9 of the Convention: Concluding observations of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination: Bosnia and Herzegovina, CERD/C/BIH/CO/6 (Geneva: Committee on the Elimination of Racial Discrimination, 11. april 2006), tačka 23, str. 7.

¹⁵⁴ Prema odredbama Zakona o parničnom postupku, svaka strana je dužna da prethodno snosi svoje troškove (član 384 ZPP-a RS/FBiH). Ti se troškovi odnose na takse na tužbu i presudu, te predumjivanje troškova izvođenja pojedinih dokaza kao što su troškovi vještačenja ili troškovi svjedoka.

¹⁵⁵ "Zakon o sudskim taksama Republike Srpske", *Službeni glasnik Republike Srpske*, 73/08, 49/09.

¹⁵⁶ Taksa na tužbu za sporove vrijednosti preko 100.000 KM iznosi 1% od označene vrijednosti spora ali ne više od 10.000 KM.

¹⁵⁷ Advokatska/odvjetnička komora Federacije Bosne i Hercegovine. Tarifa o nagradama i naknadi troškova za rad advokata Federacije Bosne i Hercegovine (Sarajevo: Advokatska/odvjetnička komora FBiH, 2004).

¹⁵⁸ Predmet E. B. i predmet "dvije škole pod jednim krovom". Za pregled svih presuda vidi fusnotu 126.

bez posebno vidljivog obrazloženja na osnovu čega je ta vrijednost utvrđena.

Pitanje troškova je, dakako, u direktnoj vezi sa statusom NVO-a u postupku. Prema rješenjima usvojenim u Bosni i Hercegovini, nevladine organizacije mogu da se direktno pojave u sudskom postupku kao tužioci u slučaju podnošenja kolektivne tužbe ili pak kao umješaći. U slučaju da se NVO pojavljuje kao stranka u postupku, ona bi bila u obavezi da predujmi sve gore navedene troškove, a u slučaju gubitka spora bila bi u obavezi da ih i nadoknadi suprotnoj strani. To je svakako izrazito destimulativan faktor kada je riječ o postizanju većeg pravnog aktivizma NVO-a u domenu borbe protiv diskriminacije.

Za razliku od učešća u svojstvu stranke, učešće u svojstvu umješaća ne bi trebalo da predstavlja pretjeran finansijski teret za organizaciju. U tom slučaju, naime, nevladine organizacije mogu da se direktno umiješaju u postupak koristeći svoja aktuelna saznanja i vještine, pri čemu nije potrebno da angažuju advokata ili zapošljavaju osobe koje ispunjavaju uslove za obavljanje zastupanja.¹⁵⁹

Uopšteno, razlikujemo dvije vrste nevladinih organizacija koje djeluju u ovoj oblasti: jedne koje nastoje da pruže pomoć velikom broju osoba na određenom području ili u određenoj oblasti prava i druge koje se fokusiraju na reforme kroz pravni aktivizam i pred sud iznose strateške predmete, dakle, one predmete koji bi mogli da dovedu do društvene promjene i na taj način da obezbijede pomoć većem broju ljudi.¹⁶⁰ Mnoge organizacije nastoje da prevaziđu finansijska ograničenja upravo fokusiranjem na tzv. strateško parničenje kao podvrstu parničjenja u javnom interesu, koje, prema jednoj iz obilja definicija, ima za cilj da proizvede sistematske društvene promjene u ime pojedinaca koji pripadaju ugroženim ili nedovoljno zastupljenim grupama.¹⁶¹ To jeste aktivnost sa potencijalno najvećim efektima na najveći broj ljudi, ali i dosta kompleksan zadatak koji može da zahtijeva značajne ljudske i finansijske resurse.

¹⁵⁹ To ne znači da nevladine organizacije neće imati nikakve troškove u ovom domenu (one mogu da imaju troškove štampanja dopisa sudu, u kojem izražavaju interes za učešće u postupku, troškove prevoza, eventualne troškove advokatskih usluga u slučaju da podnesu pravne lijekove, te eventualne troškove istraživanja i utvrđivanja statističkih podataka). No, za obezbjeđenje podrške obavljanju ove uloge NVO mogu da apliciraju donatorima koji podržavaju ovakve aktivnosti ili ih integrisati u tekuće projekte.

¹⁶⁰ Barry Steinhardt, opisujući rad ACLU (jedne od najstarijih organizacija za zaštitu ljudskih prava u SAD-u), Public Interest Law Initiative in Transitional Societies, *Symposium on Public Interest Law in Eastern Europe and Russia: June 29th - July 8th, 1997, University of Natal, Durban, South Africa: Symposium Report* (New York: Columbia Law School, Public Interest Law Initiative in Transitional Societies, 1997), str. 15.

¹⁶¹ Vidjeti Helen Hersckoff, "Public Interest Litigation: Selected Issues and Examples", citirano u Goldston, "Public Interest Litigation in Central and Eastern Europe", str. 496. Drugi, pak, naglašavaju da se strateško parničenje odnosi na "pravno zasnovano zagovaranje koje nastoji da ishoduje sudske odluke u cilju razjašnjavanja, proširivanja ili provođenja prava i za širi krug osoba od onih koje se pominju u konkretnom predmetu". Vidjeti Goldston, "Public Interest Litigation in Central and Eastern Europe", str. 496.

U bosanskohercegovačkom kontekstu, o adekvatnom pristupu problemu finansijskog tereta parničenja u ovoj oblasti svakako govori iskustvo “Vaših prava”, za sada jedine organizacije u Bosni i Hercegovini koja se upustila u antidiskriminacione sudske postupke. Prilikom pružanja pravne pomoći pojedinačnim slučajevima diskriminacije organizacija “Vaša prava” u pravilu podnosi zahtjeve za oslobađanje od plaćanja sudskih troškova jer su njeni klijenti uglavnom osobe slabog imovnog stanja. U cilju minimiziranja negativnih finansijskih efekata koje bi eventualni gubitak spora imao na tužioca, ova organizacija je uz podršku Fonda “Otvoreno društvo BiH” formirala i određeni fond za pokrivanje troškova u slučaju gubitka spora.¹⁶²

Pored pružanja pravne pomoći u pojedinačnim slučajevima, ova organizacija se pojavljuje i kao podnosilac kolektivne tužbe u slučaju fenomena “dvije škole pod jednim krovom”. Potrebno je naglasiti da se ova organizacija posvetila obrazovanju svojih uposlenika kako u oblasti borbe protiv diskriminacije tako i u oblasti strateškog parničenja.¹⁶³ Pored toga, važno je istaći da su “Vaša prava” za svoj program strateškog parničenja, u okviru kojeg je podnesena i pomenuta kolektivna tužba, obezbijedili podršku Fonda “Otvoreno društvo BiH”. Podnošenju tužbe su prethodile opsežne pripreme, analize i izbor predmeta, što vjerovatno ne bi bilo moguće bez konkretne finansijske i druge podrške. Kombinacija ove podrške ali i dobrog izbora dokaznih sredstava dovela je do prve presude po kolektivnoj tužbi i utvrđivanju diskriminacije zbog postojanja segregacije¹⁶⁴ u školama, a sve to uz minimalne troškove sudskog postupka. Naime, “Vaša prava” kao tužilac većinu svojih dokaza su zasnovali na lako dostupnim izvještajima međunarodnih organizacija, zaključnim razmatranjima tijela koja vrše monitoring nad provođenjem ugovora o ljudskim pravima, te saslušanjem tek nekolicine svjedoka.¹⁶⁵ Ovo iskustvo potvrđuje da se i vođenje parnice po kolektivnoj tužbi, dakle, u onom slučaju kada efekti presude mogu da se odnose na veći broj ljudi, može da se vodi uz ne tako značajne finansijske troškove vezane za sudske takse, predlaganje i pribavljanje javnih isprava ili troškove svjedoka.

¹⁶² Mervan Miraščija, koordinator pravnog programa Fonda “Otvoreno društvo BiH”, e-mail korespondencija, 3. septembar 2012.

¹⁶³ O pregledu aktivnosti ove organizacije vidi <http://vasaprava.contentcontainer.net/?paged=4> (stranica posjećena 12. jula 2012).

¹⁶⁴ Presudom Općinskog suda u Mostaru, 58 PS 08563 11 Ps od 27. aprila 2012. godine pored utvrđivanja diskriminacije u školama naloženi su i jasni koraci koje tuženi moraju da preduzmu da bi okončali utvrđenu diskriminaciju te određeni rokovi za izvršenje ovih radnji.

¹⁶⁵ “Vaša prava” u toku postupka nisu ni istakla zahtjev za naknadom troškova, tako da na osnovu uvida u samu presudu nije bilo moguće utvrditi koliko su ti troškovi zaista iznosili.

3.5. Potreba postojanja evidencije o sudskim postupcima

Da bi nevladine organizacije djelovale u ovom domenu, potrebno je da imaju dovoljna saznanja u pogledu aktuelnih parnica koje se vode prema ZZD-u BiH. Kapaciteti tih organizacija da vrše monitoring i vode evidenciju svih postupaka za zaštitu od diskriminacije koji se vode pred sudovima kako bi prepoznali one u kojima bi mogli da se angažuju svakako su ograničeni. Stoga bi uspostavljanje lako dostupne evidencije o sudskim postupcima pokrenutim u skladu sa ZZD-om moglo poslužiti kao nužna osnova i poticaj nevladinim organizacijama da kontaktiraju tužioce u pokrenutim postupcima i obavijeste ih o mogućnosti njihovog pridruživanja parnici. Kao dobar korak u ovom pravcu može da se istakne inicijativa nevladinih organizacija iz 2011. upućena Visokom sudskom i tužilačkom vijeću BiH (VSTV) za uspostavljanje ove vrste evidencije.¹⁶⁶ No, navedena inicijativa još nije donijela očekivane rezultate. Potrebno je, međutim, naglasiti da bi pored VSTV-a dodatne napore na uspostavljanju ove evidencije morali da preduzmu i Institucija ombudsmana BiH¹⁶⁷ kao i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH.¹⁶⁸

3.6. Značaj međusobne saradnje nevladinih organizacija i saradnje sa medijima i Ombudsmanom BiH

Za uspjeh u antidiskriminacionoj parnici, naročito onoj od strateškog značaja, posebno je važno razvijanje medijske strategije, te, u određenim slučajevima, i stvaranje širih koalicija. Bugarski predmet Siderov može poslužiti kao ilustracija. U ovom predmetu oko 70 nevladinih organizacija, uz dvadesetak pojedinaca, nastupili su kao podnosioci tužbe u ovom predmetu, čime su naglasili da protiv rasističkih i homofobnih izjava tuženog, prominentnog političara, nastupa čitava mreža organizacija civilnog društva, a ne samo organizacije koje se bave zaštitom manjina i homoseksualaca, govoreći i na taj način da govoru mržnje nema mjesta u demokratskom društvu, da je on štetan za sve i suprotan samom načelu slobode

¹⁶⁶ Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH, Izvještaj o pojavama diskriminacije u Bosni i Hercegovini za 2011. godinu, str. 9.

¹⁶⁷ Argument proizlazi iz odredbe člana 7, st. 2, tačka (e) ZZD-a, prema kojoj je Institucija ombudsmana u obavezi da prikuplja i analizira statističke podatke o slučajevima diskriminacije.

¹⁶⁸ Ministarstvo je u obavezi da uspostavi ovu evidenciju na osnovu člana 8 ZZD-a.

od diskriminacije.¹⁶⁹ Veći značaj i legitimitet navedenoj parnici je obezbijeden i kroz organizovanje konferencija za štampu na kojima su se pojavljivali poznati i uvaženi stručnjaci iz javnog života koji su iznosili svoje stavove. Sve ove aktivnosti su pomogle kako samom uspjehu u parnici tako i u postizanju pozitivne društvene slike o akcijama civilnog društva.¹⁷⁰ S tim u vezi potrebno je naglasiti da, pošto je jedan od ciljeva strateškog parničenja izazivanje javne debate, samo poticanje društvene rasprave o određenom pitanju može da predstavlja ostvarenje postignutog cilja, bez obzira na sam ishod konkretne parnice.¹⁷¹

Važno je istaći da pokretanje strateške parnice često predstavlja tek dio sveobuhvatne strategije za postizanje istinskih promjena u cilju postizanja dobrobiti cijelog društva.¹⁷² Uspješno okončanje postupka i ishodovanje odluke ne mora nužno da znači da će do željene promjene i doći odmah nakon dobijanja presude.¹⁷³ Pobjeda u sudnici često će zahtijevati i razradu strategije za implementaciju navedene odluke, koja će uključivati oslanjanje na mehanizme prinudnog izvršenja ali i niz drugih zagovaračkih aktivnosti koje će poduprijeti ostvarivanje društvene promjene.¹⁷⁴ Tako je, na primjer, pobjeda u predmetu Brown, kojom je segregacija u obrazovnom sistemu SAD-a proglašena nelegalnom, predstavljala samo jednu od taktika za okončanje segregacije koju su nevladine organizacije započele tridesetih godina dvadesetog vijeka.

Kao korisna taktika koju organizacije civilnog društva primjenjuju u jačanju njihove procesne uloge u postupcima za zaštitu od diskriminacije se izdvaja i njihova saradnja sa institucijama ombudsmana. Ove institucije organizacijama civilnog društva mogu da obezbijede neophodne statističke podatke ili mogu, kroz vlastite aktivnosti, da utvrde relevantne činjenice u pojedinom slučaju ili da se u postupak uključe kao umješaci i time daju podršku nevladinoj organizaciji, bilo da ona u postupku nastupa kao nosilac tužbe ili da djeluje kao podrška žrtvi diskriminacije. Tako je Evropski centar za prava Roma od predstavnika Institucije ombudsmana dobio statističke podatke neophodne za dokazivanje diskriminacije u oblasti obrazovanja.¹⁷⁵ Izvještaji iz Litvanije takođe upućuju na to da je intervencija ombudsmana u svojstvu treće strane bila od ključnog značaja za uspjeh u prvom slučaju rasne diskriminacije iznesenom pred litvanske sudove.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Ilieva, "Uloga NVO-a u primeni Zakona protiv diskriminacije", str. 16.

¹⁷⁰ Ibid., str. 17.

¹⁷¹ Rekosh, Buchko, Terzieva, *Pursuing the Public Interest*, str. 109.

¹⁷² Ibid., str. 110.

¹⁷³ Vidi European Roma Rights Centre, Interights i Migration Policy Group, *Strategic Litigation of Race Discrimination in Europe*, str. 181.

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ Ibid., str. 84.

¹⁷⁶ Vidjeti Samuolyte, "Applying situation testing successfully to prove discrimination based on ethnicity".

Po ugledu na gore navedene primjere, Institucija ombudsmana BiH, kao nacionalna institucija za zaštitu ljudskih prava i centralna institucija za zaštitu od diskriminacije, iako suočena sa finansijskim i kadrovskim poteškoćama koje ometaju njen rad u punom kapacitetu,¹⁷⁷ može da odigra značajnu ulogu u pružanju pomoći organizacijama civilnog društva u parnicama povodom ZZD-a BiH. Određeni pomoci u tom smislu su već učinjeni time što je Institucija ombudsmana usvojila platformu za saradnju sa nevladinim sektorom, objavila smjernice i kriterije za ovu saradnju te uputila poziv nevladinim organizacijama za izražavanje interesa za saradnju sa Institucijom ombudsmana u toku 2012. godine u raznim oblastima, uključujući i oblast sprečavanja svih oblika diskriminacije.¹⁷⁸

Navedeni dokumenti predstavljaju zakonsku obavezu Institucije ombudsmana BiH¹⁷⁹ i dobru osnovu za svojevrsno formalizovanje saradnje Institucije ombudsmana i nevladinih organizacija i u oblasti sprečavanja diskriminacije kroz sudske postupke. Uspostavljanje ovakvog vida partnerskih odnosa ima potencijala da omogući udruživanje resursa nevladinih organizacija i Institucije ombudsmana i tako dovede do jačanja procesne uloge nevladinih organizacija u postupcima za zaštitu od diskriminacije.

Potrebno je, međutim, naglasiti da uspostavljanje partnerskih odnosa sa Institucijom ombudsmana ne mora neminovno i da se odvija kroz gore navedene mehanizme koje je ona predložila. Nевladine organizacije ništa ne sprečava da se Ombudsmanu obrate za pomoć u svakom konkretnom slučaju, zahtijevajući od ove institucije neophodne savjete, uključivanje u postupak u svojstvu umješača ili, pak, obavljanje monitoringa suđenja.

3.7. NVO-i i dokazivanje diskriminacije: potreba normiranja situacionog testiranja

Nevladin sektor, kako uopšte tako i u Bosni i Hercegovini, već odavno je stekao značajne vještine u oblasti monitoringa poštivanja ljudskih prava. No, uočene pojave diskriminacije, naročito u kontekstu dokazivanja diskriminacije pred sudom, mogu dalje da zahtijevaju poseban oblik monitoringa u obliku tzv. situacionog testiranja. Tehnika situacionog testiranja se posljednjih nekoliko

¹⁷⁷ Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH, Izvještaj o pojavama diskriminacije u Bosni i Hercegovini za 2011. godinu. Vidjeti i Hanušić, *Ombudsman u sistemu zaštite od diskriminacije u BiH*.

¹⁷⁸ Navedeni dokumenti su dostupni na stranici Institucije ombudsmana za ljudska prava BiH, <http://www.ombudsman.gov.ba/Default.aspx?jezik=Bos&URL=26> (stranica posjećena 25. oktobra 2012).

¹⁷⁹ Institucija ombudsmana BiH je u skladu sa članom 7, stav 3, ZZD-a u obavezi da sarađuje sa organizacijama civilnog društva koje se bave zaštitom i promovisanjem ljudskih prava.

godina, kroz djelovanje sudske prakse,¹⁸⁰ razvila kao jedan od glavnih vidova dokazivanja vjerovatnosti postojanja diskriminacije, naročito u oblastima pristupa zapošljavanju, javnim površinama, ustanovama, ugostiteljskim ili sportsko-kulturnim objektima.¹⁸¹ Kod situacionog testiranja se koriste dobrovoljci koji kao testeri (dobrovoljni ispitivači diskriminacije) na terenu metodom opažanja ustanovljavaju da li postoje diskriminatorne radnje. U ulozi testera “može se naći jedno lice ili više njih zajedno kada se lično ili neposredno uključi ili uključe u neku situaciju ne bi li tako lično i na licu mesta proverili da li se u toj situaciji krši zabrana diskriminacije”.¹⁸² U postupku se testeri saslušavaju kao svjedoci koji sudu prezentuju svoja opažanja. Situaciono testiranje predstavlja važan način na osnovu koga može da se učini vjerovatnim da je došlo do diskriminacije,¹⁸³ te tako da se teret dokazivanja prebaci na tuženu stranu. Ova tehnika je našla veoma široku upotrebu upravo kroz djelovanje nevladinih organizacija.

Tako su u Srbiji nevladine organizacije još 2000. godine koristile tehniku situacionog testiranja u cilju provjere navoda o postojanju rasne diskriminacije Roma u pogledu pristupa jednom sportsko-rekreativnom centru. Sudovi su, i pored nepostojanja posebnih odredaba o upotrebi situacionog testiranja, testere priznali kao podobno lično dokazno sredstvo.¹⁸⁴ U Mađarskoj, upotreba situacionog testiranja je naročito raširena u nevladinom sektoru,¹⁸⁵ a sistematsko korišćenje testera u ovom sektoru je dovela do brojnih pobjeda u postupcima povodom diskriminacije zasnovane na rasi ili etničkoj pripadnosti.¹⁸⁶

Situaciono testiranje se pokazuje i kao značajna tehnika koju nevladine organizacije koriste za izbor strateških slučajeva. Tumačeći situaciono testiranje kao tehniku izbora strateških slučajeva, Ilieva objašnjava da “umesto da koriste gotove slučajeve koji mogu da imaju nedostataka u pogledu činjeničnog stanja, raspoloživih dokaza, ličnosti ili lične situacije” žrtve diskriminacije ili “proceduralnih mera koje su već preduzete ili izostavljene”, nevladine organizacije mogu

¹⁸⁰ Više o tome vidjeti u Isabelle Rorive, *Proving Discrimination Cases: The Role of Situation Testing* (Stockholm: Centre for Equal Rights; Brussels: Migration Policy Group, 2009).

¹⁸¹ Lilla Farkas, *How to Present a Discrimination Claim: Handbook on seeking remedies under the EU Non-discrimination Directives* (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011), str. 47.

¹⁸² Vodinelić, “Građanskopravna zaštita od diskriminacije”, str. 41.

¹⁸³ European Roma Rights Center, Fond za humanitarno pravo i Centar za prava manjina, *Priručnik za advokate o zastupanju Roma – žrtava diskriminacije*, str. 47.

¹⁸⁴ Riječ je o tzv. predmetu *Krsmanovača*, odluka Vrhovnog suda Srbije, broj rev. 229/04 od 21. aprila 2004. godine. Vidjeti: Vladimir Sudar, “Šabački geto”, *NIN*, br. 2586, 20. juli 2006; te izvještaje Fonda za humanitarno pravo (FHP) o prvostepenoj presudi i presudi Vrhovnog suda. Izvještaji su dostupni na web stranici FHP-a: <http://www.hlc-rdc.org/?s=krsmanovaca> (stranica posjećena 12. februara 2012).

¹⁸⁵ András Kádár, *Hungary – Country Report on measures to combat discrimination*, str. 38.

¹⁸⁶ Rorive, *Proving Discrimination Cases*, str. 58.

da koriste monitoring ili situaciono testiranje da bi “konstruisali svoj slučaj i time kontrolisali sve njegove karakteristike” sa ciljem da maksimalno povećaju izgleda na uspjeh u parnici.¹⁸⁷ U kontekstu Bosne i Hercegovine, upotreba situacionog testiranja, u kombinaciji sa pravilom o prebacivanju tereta dokazivanja,¹⁸⁸ i upotrebom statističkih podataka¹⁸⁹ može da se pokaže kao korisna u razotkrivanju diskriminatornih obrazaca ponašanja u raznim oblastima kao što je npr. oblast zapošljavanja javnih službenika.

Opšta pravila o dokazima i dokazivanju sadržana u zakonima o parničnim postupcima, a koja se primjenjuju i na postupke za zaštitu diskriminacije, ne sadrže odredbe kojima se zabranjuje upotreba situacionog testiranja. Međutim, u cilju izbjegavanja diskusija o dozvoljenosti upotrebe ovog metoda razotkrivanja diskriminacije, eksplicitno normiranje i ovog metoda dokazivanja diskriminacije¹⁹⁰ bi bilo veoma značajno u ovoj ranoj fazi implementacije ZZD-a BiH.

¹⁸⁷ Ilieva, “Uloga NVO-a u primeni Zakona protiv diskriminacije”, str. 14.

¹⁸⁸ ZZD, član 15.

¹⁸⁹ ZZD, čl. 15, st. 2.

¹⁹⁰ ZZD je već jasno u svom članu 15, stav 2, dozvolio upotrebu statističkih podataka i ustanovio pravilo o teretu prebacivanja dokaza.

4.

Zaključna razmatranja i preporuke

Osnovna namjera ovog izvještaja je da doprinese unapređenju zakonskog okvira i prakse u Bosni i Hercegovini u domenu zaštite od diskriminacije u pravcu materijalizacije značajne uloge koju, u skladu s komparativnim iskustvima, organizacije civilnog društva mogu da obavljaju u cilju obezbjeđenja efikasnog provođenja sudske zaštite od diskriminacije. U skladu s tim, ovaj izvještaj je nastojao da izvrši komparativnu analizu odredaba ZZD-a BiH koje se odnose na procesne uloge nevladinih organizacija. Navedena analiza ukazala je na to da bi određene zakonodavne intervencije, utemeljene na najboljim komparativnim iskustvima, mogle da ojačaju ulogu organizacija civilnog društva u ovoj oblasti. Pored analize zakonskih rješenja o procesnim ulogama nevladinih organizacija, izvještaj je nastojao da ukaže i na ključne praktične prepreke koje sprečavaju nevladine organizacije da se aktivnije uključe u sudske postupke za zaštitu od diskriminacije.

S tim u vezi, iz prethodne analize proizlaze sljedeće preporuke:

Legislativa

- 1) Nevladinim organizacijama kao takvim, a ne samo imenovanim pojedincima u njima, potrebno je dati procesnu mogućnost da se pojavljuju kao zastupnici žrtava diskriminacije u sudskom postupku. Na taj način će se olakšati samo zastupanje žrtava diskriminacije.
- 2) Nevladinim organizacijama je potrebno dati aktivnu legitimaciju da i u individualnim slučajevima nastupaju u svoje ime, pod uslovom da dobiju i odobrenje od žrtve diskriminacije. Takva odredba bi bila veoma korisna u aktuelnom scenariju u Bosni i Hercegovini, u kojem je strah od dodatne viktimizacije zbog prijavljivanja diskriminacije još uvijek široko rasprostranjen. Pored toga, time bi se dodatno osnažio položaj nevladinih organizacija u postupku.
- 3) Pod istim uslovima je potrebno dati aktivnu legitimaciju i dobrovoljnim ispitivačima diskriminacije, te jasno i eksplicitno dozvoliti upotrebu situacionog testiranja kao načina dokazivanja vjerovatnosti diskriminacije. Naime, uvođenje eksplicitnih odredaba o dozvoljenosti upotrebe situacionog testiranja u postupcima za zaštitu od diskriminacije, po ugledu na mađarsko

pravo¹⁹¹, ili davanje aktivne legitimacije dobrovoljnom ispitivaču diskriminacije da podnese tužbu za zaštitu od diskriminacije, kako je predviđeno Zakonom o zabrani diskriminacije Republike Srbije, predstavljalo bi dobro i korisno rješenje za Bosnu i Hercegovinu. Na taj način bi se proširio i dodatno osnažio opseg mogućih aktivnosti NVO-a u borbi protiv diskriminacije.

- 4) Potrebno je obezbijediti proširivanje mogućnosti podrške žrtvama diskriminacije kroz uvođenje instituta *amicus curiae*, pored instituta umješaka. Na taj način bi sud bio u prilici da nezavisno angažuje treća lica u postupku, s ciljem razjašnjenja pojedinih instituta, davanja mišljenja ili prezentovanja odgovarajućih informacija.
- 5) Dobrodošla dopuna zakona bila bi i određivanje tužbenih zahtjeva koje je moguće istaći u kolektivnoj tužbi. Na taj način bi se jasno naznačilo da nevladine organizacije kao aktivno legitimisana lica imaju na raspolaganju široku lepezu tužbenih zahtjeva i otklonile dileme u vezi s pitanjem da li aktivna legitimacija nevladinih organizacija na podnošenje kolektivne tužbe uključuje i isticanje tužbenog zahtjeva za naknadu štete.
- 6) Potrebno je brisati uslov dopuštenosti kolektivne tužbe koji od tužioca zahtijeva dokazivanje vjerovatnosti da je postupanjem tuženog povrijeđeno pravo većeg broja lica na jednako postupanje. Na taj način jasno bi se istaklo da je utvrđivanje vjerovatnosti diskriminacije prema većem broju lica predmet dokaznog postupka, a ne, kako to aktuelna odredba predviđa, predmet ocjene dopuštenosti tužbe.
- 7) Potrebno je brisati odredbe o potrebi postojanja opravdanog interesa na strani aktivno legitimisanih subjekata za podnošenje kolektivne tužbe. Umjesto toga, zakon bi mogao samo jednostavno da propiše da kolektivnu tužbu mogu da podnesu udruženja, organizacije i tijela koja se bave zaštitom ljudskih prava ili prava određene grupe.¹⁹² Takvim određenjem, odnosno eliminacijom neodređenog i arbitrarnog kriterija 'opravdanog interesa', aktivna legitimacija nevladinih organizacija u ovom kontekstu bi bila i nedvosmislena i eksplicitnije široko postavljena.

¹⁹¹ U Mađarskoj je upotreba situacionog testiranja dugo bila izložena snažnoj kritici pravničke javnosti, prvenstveno sudija. Međutim, konstantnim nastojanjima nevladinog sektora situaciono testiranje je uvedeno u pravni život. Nakon što je mađarska vlada 2004. godine usvojila opšti pravni akt, nadležno nacionalno tijelo za borbu protiv diskriminacije ovlašćeno je da koristi situaciono testiranje u svojim istraživanjima, a da rezultate svojih istraživanja koristi u sudskim postupcima. Više o ovome vidjeti u Rorive, *Proving Discrimination Cases*, str. 67.

¹⁹² Slično rješenje u pogledu tužbi drugih lica usvaja "Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije", član 46, stav 1.

- 8) U cilju razrješenja procesnih nedoumica potrebno je pristupiti usvajanju posebnih odredaba koje bi se odnosile na izvršenje kolektivne tužbe, a kojima bi nedvosmisleno bilo određeno da pokretanje kolektivne tužbe ne utiče na tok parnica pokrenutih po individualnim tužbama. U tom smislu, bila bi korisna i odredba po kojoj bi sud u individualnoj parnici, ako je tužilac član grupe a tuženi osoba za koju je utvrđeno da je diskriminatorno postupala prema toj grupi, bio vezan utvrđenjem postojanja diskriminacije prema toj grupi. S takvim rješenjem, u individualnoj parnici ne bi trebalo ponovo odlučivati o odgovornosti tuženog.
- 9) Potrebno je eliminisati suviše kratak subjektivni rok od tri mjeseca za ostvarivanje sudske zaštite od diskriminacije, naročito iz razloga što takav rok onemogućava optimalan uticaj presuda donesenih na osnovu kolektivne tužbe na individualne parnice pokrenute povodom istog slučaja diskriminacije.
- 10) Potrebno je dopuniti relevantno zakonodavstvo odredbom prema kojoj su tužioci u postupku za zaštitu od diskriminacije oslobođeni plaćanja sudskih taksi i prethodnog snošenja troškova postupka, kako bi se dodatno olakšalo utuživanje diskriminacije. Takvo rješenje je već prihvaćeno u radnim sporovima, u kojima je vrijednost spora takođe teško utvrditi, pa bi ga bilo opravdano primijeniti i u postupcima povodom diskriminacije.

Preporuke za državu – kako stimulisati NVO

- 1) Vladin sektor treba da preduzme neophodne korake na uspostavljanju poticajnog okruženja za efikasnije i aktivnije uključivanje NVO-a u postupke zaštite od diskriminacije. Te aktivnosti mogu da uključuju i kreiranje mehanizama za podršku razvoju civilnog društva, kao što je uspostavljanje fondacije za podršku organizacijama civilnog društva u postupcima povodom diskriminacije. Takvo tijelo kojim bi upravljali predstavnici vladinog i nevladinog sektora bi prikupljalo sredstva iz kojih bi se finansirale pojedine aktivnosti nevladinih organizacija na procesuiranju slučajeva diskriminacije, kao što su pripreme i pravna analiza slučajeva, prikupljanje materijala i drugi neophodni troškovi. Naravno, takva fondacija bi morala da uspostavi jasne i transparentne kriterije za pružanje podrške nevladinim organizacijama u sudskom postupku.¹⁹³

¹⁹³ Ovdje iznesene sugestije bazirane su na prijedlogu Jamesa Goldstona za uspostavljanje posebnog fonda za finansiranje parničenja u javnom interesu u zemljama centralne i istočne Evrope. Goldston, *Public Interest Litigation*, str. 526.

- 2) Relevantne institucije u Bosni i Hercegovini (prevashodno Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Visoko sudsko i tužilačko vijeće i Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH) treba da uspostave lako dostupnu evidenciju o sudskim postupcima pokrenutim povodom ZZD-a, koja bi nevladinim organizacijama omogućila adekvatno praćenje tih postupaka i donošenje odluke o izboru predmeta u okviru kojeg će, koristeći opcije predviđene ZZD-om, pružiti podršku tužiocu.

Preporuke za NVO

- 1) Nevladine organizacije treba posebnu pažnju da obrate na konstantno usavršavanje svog osoblja u pogledu propisa o zabrani diskriminacije kako bi što više organizacija moglo da odgovorno preuzme ulogu umješaka u individualnim parnicama za zaštitu od diskriminacije, odnosno da osnaži svoje kapacitete za podnošenje kolektivnih tužbi.
- 2) Potrebno je nastaviti dosadašnje napore na uspostavljanju koalicija i mreža nevladinih organizacija za borbu protiv diskriminacije, koje će omogućiti sinergiju, podjelu uloga i maksimiziranje efekta angažmana NVO-a u postupcima zaštite od diskriminacije.
- 3) Potrebno je lobirati na uspostavi pravnog i institucionalnog okvira za razvoj civilnog društva, uključujući i uspostavljanje fondacije za podršku organizacijama civilnog društva u postupcima povodom diskriminacije.
- 4) Posebnu pažnju je potrebno posvetiti osnaživanju saradnje sa Institucijom ombudsmana za ljudska prava BiH kroz pravovremeno podnošenje prijedloga za saradnju u skladu sa Platformom Institucije ombudsmana za ljudska prava BiH za saradnju sa nevladinim organizacijama, kao i kroz upoznavanje Institucije sa podnesenim tužbama i traženjem da se ona uključi u postupak u svojstvu umješaka ili kroz nadgledanje suđenja.
- 5) Razviti strategije i platforme za saradnju sa pravnim klinikama ili sličnim studentskim udruženjima i zagovarati njihovu uspostavu na onim pravnim fakultetima u Bosni i Hercegovini gdje one ne postoje.

**DODATAK 1: Antidiskriminacioni zakoni u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i
Crnoj Gori: Učestvovanje trećih lica u postupku**

BIH	Zakon o zabrani diskriminacije		Zakon o ravnopravnosti spolova
	Član 16: (1) U postupku ... može se kao treća strana na strani lica ili grupe lica koja tvrde da su žrtve diskriminacije pridružiti tijelo, organizacija, ustanova, udruženje ili drugo lice koje se u okviru svoje djelatnosti bavi zaštitom od diskriminacije lica ili grupe lica o čijim se pravima odlučuje u postupku. (2) Sud će dopustiti učestvovanje treće strane samo uz pristanak lica na čijoj strani se treća strana želi umiješati. (3) Bez obzira na ishod parnice, treća strana sama će snositi troškove svog učestvovanja u parnici.		Ovaj zakon ne sadrži posebne odredbe o učešću trećih lica u postupku sudske zaštite.
HRVATSKA	Zakon o suzbijanju diskriminacije		Zakon o ravnopravnosti spolova
	Član 21: (1) U parnicu ... može se kao umješlač na strani tužitelja ... pridružiti tijelo, organizacija, ustanova, udruga ili druga osoba koja se u okviru svoje djelatnosti bavi zaštitom prava na jednako postupanje u odnosu na skupine o čijim se pravima odlučuje u postupku. O sudjelovanju umješlača odlučuje sud primjenjujući na odgovarajući način odredbe Zakona o parničnom postupku. (2) Sud će dopustiti sudjelovanje umješlača ... samo uz pristanak tužitelja. (3) Umješlač ... ima u postupku sva prava koja pripadaju umješlaču.		Ovaj zakon ne sadrži posebne odredbe o učešću trećih lica u postupku sudske zaštite.
SRBIJA	Zakon o ravnopravnosti polova	Zakon o zabrani diskriminacije	Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom
	Član 43: "... sindikat ili udruženja čiji su ciljevi vezani za unapređenje ravnopravnosti polova ... mogu se pridružiti tužiocu u svojstvu umešlača."	Ovaj zakon ne sadrži posebne odredbe o učešću trećih lica u postupku sudske zaštite.	Ovaj zakon ne sadrži posebne odredbe o učešću trećih lica u postupku sudske zaštite.
CRNA GORA	Zakon o zabrani diskriminacije		
	Ovaj zakon ne sadrži posebne odredbe o učešću trećih lica u postupku sudske zaštite.		

Izvori: "Zakon o zabrani diskriminacije", *Službeni glasnik BiH*, 59/09; "Zakon o ravnopravnosti spolova BiH", *Službeni glasnik BiH*, 16/03; "Zakon o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske", *Narodne novine RH*, 85/08; "Zakon o ravnopravnosti spolova RH", *Narodne novine RH*, 82/08; "Zakon o ravnopravnosti polova Republike Srbije", *Službeni glasnik RS*, 104/2009; "Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije", *Službeni glasnik RS*, 22/09; "Zakon o zabrani diskriminacije Republike Crne Gore", *Službeni list Crne Gore*, 46/2010.

DODATAK 2: Antidiskriminacioni zakoni u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori: Aktivna legitimacija NVO-a

BiH	Zakon o zabrani diskriminacije (član 17)	Zakon o ravnopravnosti spolova
	Podnosioci tužbe i uslovi: Udruženja, tijela, ustanove ili druge organizacije koje su registrovane u skladu sa propisima koji regulišu udruživanje građana u Bosni i Hercegovini, a imaju opravdan interes za zaštitu interesa određene grupe ili se u okviru svoje djelatnosti bave zaštitom od diskriminacije određene grupe lica, mogu da podnesu tužbu protiv lica koje je povrijedilo pravo na jednako postupanje, ako učine vjerovatnim da je postupanjem tuženog povrijeđeno pravo na jednako postupanje većeg broja lica koja pretežno pripadaju grupi čija prava tužilac štiti. Vrste tužbenih zahtjeva: nisu posebno određeni.	Ovaj zakon ne sadrži odredbe o aktivnoj procesnoj legitimaciji organizacija civilnog društva.
HRVATSKA	Zakon o suzbijanju diskriminacije (član 24)	Zakon o ravnopravnosti spolova
	Podnosioci tužbe i uslovi: “Udruge, tijela, ustanove ili druge organizacije koje su osnovane u skladu sa zakonom, a imaju opravdani interes za zaštitu kolektivnih interesa određene skupine ili se u sklopu svoje djelatnosti bave zaštitom prava na jednako postupanje mogu podnijeti tužbu protiv osobe koja je povrijedila pravo na jednako postupanje, ako učine vjerovatnim da je postupanjem tuženika povrijeđeno pravo na jednako postupanje većeg broja osoba koje pretežno pripadaju skupini čija prava tužitelj štiti.” Vrste tužbenih zahtjeva: (a) zahtjev za utvrđivanje diskriminacije (deklaratorni zahtjev); (b) zahtjev za zabranu odnosno propuštanje (prohibitivni zahtjev) ili otklanjanje diskriminacije (restitutivni zahtjev) kao i (c) zahtjev za objavu presude (publikacijski zahtjev).	Član 30: (3) “U slučajevima diskriminacije može se podnijeti i udružna tužba.”

SRBIJA	Zakon o zabrani diskriminacije (čl. 46 u vezi sa čl. 41 i 43) Podnosioci tužbe i uslovi: Tužbe protiv diskriminacije mogu “podneti poverenik za zaštitu ravnopravnosti i organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava, odnosno prava određene grupe lica”. U slučaju da se diskriminatorno postupanje odnosi isključivo na određeno lice, tužba može da se podnese samo uz njegov pristanak u pismenom obliku. “Lice koje se svesno izložilo diskriminatorskom postupanju, u nameri da neposredno proveri primenu pravila o zabrani diskriminacije u konkretnom slučaju” (dobrovoljni ispitivač diskriminacije) može takođe da podnese tužbu i da istakne dolje navedene zahtjeve Vrste tužbenih zahtjeva: (a) zahtjev za zabranu diskriminacije; (b) zahtjev za utvrđenje; (c) zahtjev za uklanjanje posljedica diskriminatorskog postupanja i (d) zahtjev za objavljivanje presude.	Zakon o ravnopravnosti polova (član 43) Podnosioci tužbe i uslovi: Postupak za zaštitu od diskriminacije mogu da pokrenu “sindikati ili udruženja čiji su ciljevi vezani za unapređenje ravnopravnosti polova” uz saglasnost diskriminisanog lica, u njegovo ime, a “u slučaju diskriminacije kojom su povređena prava većeg broja lica” – i u svoje ime. Sindikat ili udruženja nakon pokretanja postupka ili stupanja u isti mogu “preko sredstava javnog informisanja ili na drugi pogodan način obavestiti druga oštećena lica, sindikate i udruženja o pokrenutoj parnici i pozvati ih da se, kao umešači ili kao suparničari, pridruže tužiocu”. Vrste tužbenih zahtjeva: (a) utvrđivanje povrede izvršene diskriminatornim postupanjem; (b) zabrana vršenja radnji od kojih prijeti diskriminacija; (c) zabrana daljeg preduzimanja, odnosno ponavljanja diskriminacije; (d) stavljanje van prometa sredstava, odnosno predmeta kojima je izvršena povreda (udžbenici koji diskriminatorski ili stereotipno predstavljaju pol, štampana glasila, reklamni, propagandni materijal i dr.); (e) otklanjanje povrede i uspostavljanje položaja, odnosno stanja prije izvršene povrede; (f) naknada materijalne i nematerijalne štete.
CRNA GORA	Zakon o zabrani diskriminacije (član 30 u vezi sa čl. 26) Podnosioci tužbe i uslovi: Tužbu u ime diskriminisanog lica mogu da podnesu i organizacije ili pojedinci/ke koji/e se bave zaštitom ljudskih prava, uz pisani pristanak diskriminisanog lica ili grupe lica. Vrste tužbenih zahtjeva: (a) zahtjev za utvrđenje diskriminatornog postupanja; (b) zahtjev za zabranom vršenja i ponavljanja radnje diskriminacije; (c) zahtjev za objavljivanjem presude kojom je utvrđena diskriminacija na trošak tuženog/e u medijima, ukoliko je diskriminacija izvršena putem medija.	

Izvori: “Zakon o zabrani diskriminacije”, *Službeni glasnik BiH*, 59/09; “Zakon o ravnopravnosti spolova BiH”, *Službeni glasnik BiH*, 16/03; “Zakon o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske”, *Narodne novine RH*, 85/08; “Zakon o ravnopravnosti spolova RH”, *Narodne novine RH*, 82/08; “Zakon o ravnopravnosti polova Republike Srbije”, *Službeni glasnik RS*, 104/2009; “Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije”, *Službeni glasnik RS*, 22/09; “Zakon o zabrani diskriminacije Republike Crne Gore”, *Službeni list Crne Gore*, 46/2010.

Dodatak 3: Sumarni pregled procesnih uloga organizacija civilnog društva (OCD) u zemljama Evropske unije¹⁹⁴

Država članica	Učestvovanje trećih lica i drugi oblici podrške	Kolektivne, klasne i druge grupne tužbe	Zastupanje i drugi modeli djelovanja u ime žrtava
Austrija	Antidiskriminacioni zakon eksplicitno dozvoljava jednom OCD-u (<i>Klagsverband zur Durchsetzung der Rechte von Diskriminierungssopfern</i>) da se pridruži postupku kao treća strana. Riječ je o asocijaciji više NVO-a koji se bave različitim osnovama diskriminacije. Sve ostale organizacije koje žele da se umiješaju u postupak moraju, u skladu sa opštim procesnim pravilima, da dokažu postojanje pravnog interesa.	Antidiskriminacionim zakonom za oblast invaliditeta jedan OCD (<i>Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Rehabilitation – ÖAR</i>) je aktivno legitimisan da podnese grupnu tužbu.	NVO-i mogu da zastupaju žrtve u onim slučajevima kad procesni zakon ne zahtijeva obavezno zastupanje od strane advokata.
Belgija	OCD mogu da se pridruže parničnom postupku pod uslovom da se bave zaštitom ljudskih prava ili borbom protiv diskriminacije i pod uslovom da postoje najmanje tri godine.	Koncept klasne i reprezentativne tužbe nije poznat belgijskom pravu.	Pod istim uslovima kao i kod učešća trećih lica i uz saglasnost žrtve.
Bugarska	Organizacije civilnog društva mogu da stupaju u građanski postupak ukoliko su formalno registrovane i ukoliko obavljaju djelatnost od javnog interesa.	OCD-i koji se bave zaštitom interesa određene grupe ili određenog prava mogu da podnesu kolektivnu tužbu ako su postupanjem tuženog povrijeđena prava više lica.	Svako registrovano tijelo može da zastupa žrtve diskriminacije tijelima za jednakost. Zastupanje pred sudovima je OCD-ovima dozvoljeno pod uslovom da su registrovani i pod uslovom da dokažu da obavljaju djelatnost od javnog interesa.

¹⁹⁴ U pregled su uključene zemlje za koje su nacionalni pravni stručnjaci dostavili izvještaje Evropskoj mreži pravnih stručnjaka u oblasti nediskriminacije. Nepopunjena polja se odnose na informacije koje nisu sadržane u konkretnom izvještaju.

Država članica	Učestvovanje trećih lica i drugi oblici podrške	Kolektivne, klasne i druge grupne tužbe	Zastupanje i drugi modeli djelovanja u ime žrtava
Češka Republika	x	Popularne ili reprezentativne tužbe nisu dozvoljene.	OCD-i mogu da zastupaju žrtve pod uslovom da se u okviru svoje djelatnosti bave zaštitom od diskriminacije.
Danska	x	Popularna tužba nije dozvoljena, ali postoji mogućnost podnošenja klasne tužbe.	Ne postoji legislativa koja uopšteno reguliše zastupanje od strane pravnih osoba. Međutim, sindikati mogu da zastupaju svoje članove.
Estonija	Ne postoji mogućnost za OCD da stupi kao treća strana u parnični postupak.	Popularne ili reprezentativne tužbe nisu dozvoljene.	OCD-i koji imaju pravni interes za zaštitu od diskriminacije mogu da se pojavljuju kao zastupnici u radnim sporovima.
Francuska	Iako ne postoje posebna pravila o učestvovanju OCD-a kao trećih lica, uobičajeno je da se oni pojavljuju u postupku pred upravnim sudovima. U krivičnom postupku OCD-i koji se bave borbom protiv diskriminacije na osnovu porijekla, rase i religije mogu da istaknu imovinskoopravne zahtjeve.	U oblasti diskriminacije u stanovanju OCD-i mogu da podignu kolektivnu tužbu. Uopšteno, OCD-i mogu da podignu tužbu za zaštitu kolektivnih interesa koje u skladu sa svojim konstitutivnim aktima štite.	OCD-i mogu da zastupaju žrtve u radnim antidiskriminacionim sporovima pod uslovom da postoje najmanje pet godina.
Finska	OCD-i ne mogu da se umiješaju u postupak na strani žrtava niti mogu da djeluju u svojstvu <i>amicus curiae</i> .	Popularne i reprezentativne tužbe nisu dozvoljene u antidiskriminacionim stvarima.	OCD-i mogu da zastupaju žrtve ako ih žrtve na to ovlaste.
Grčka	OCD-i mogu da intervenišu u postupku pod uslovom da imaju pravni interes za obezbjeđenje principa jednakosti i da pribave saglasnost strane u postupku.	Popularne i reprezentativne tužbe nisu dozvoljene u grčkom pravnom sistemu.	OCD-i mogu da zastupaju žrtve uz prethodno pribavljeno pismeno odobrenje i pod uslovom da imaju pravni interes za obezbjeđenje principa jednakosti.

Država članica	Učestvovanje trećih lica i drugi oblici podrške	Kolektivne, klasne i druge grupne tužbe	Zastupanje i drugi modeli djelovanja u ime žrtava
Holandija	Intervencija u skladu sa opštim pravilima postupka	Kolektivne tužbe u antidiskriminacionim stvarima i tužbe u javnom interesu mogu da podignu OCD-i koji imaju poslovnu sposobnost i koji u svojim statutima navode da se bave zaštitom od diskriminacije.	OCD-i koji imaju poslovnu sposobnost i koji u svojim statutima navode da se bave zaštitom od diskriminacije mogu da zastupaju žrtve diskriminacije uz njihovu prethodno dobijenu saglasnost.
Irska	Tijelo za jednakost je ovlašćeno da djeluje kao podrška žrtvama u postupku pred sudovima. Međutim, u postupku pred specijalizovanim radnim sudovima i tribunalima za jednakost, i OCD-i mogu da se pridruže postupku u cilju obezbjeđenja podrške žrtvama.	Popularne i reprezentativne tužbe nisu dozvoljene u irskom pravnom sistemu.	OCD-i mogu da vrše zastupanje pred sudovima za rad (<i>Labour Court</i>) i pred sudovima za jednakost (<i>Equality Tribunal</i>). Ne postoje neki posebni formalni uslovi koje OCD mora da ispunjava.
Italija	U postupku mogu da intervenišu OCD-i koji se bave zaštitom ugroženih prava i interesa o kojima se raspravlja. U određenim slučajevima diskriminacije (rasa, etnička pripadnost, invaliditet) pravo da djeluju u ime žrtava i kao podrška žrtvama imaju oni OCD-i koji su uključeni na listu koju je odobrilo Ministarstvo za rad i jednake mogućnosti.	Pitanje klasne tužbe je izazvalo žučne rasprave u italijanskoj javnosti. Postoji teoretska mogućnost podnošenja antidiskriminacione klasne tužbe u oblasti potrošačkih prava.	OCD-i koji imaju pravni interes za provođenje antidiskriminacionog zakona (po osnovima iz Direktive 78/2000) mogu da vrše zastupanje pod uslovom da pribave pismeno i ovjereno ovlašćenje.
Kipar	OCD-i koji imaju pravni interes	Mogućnost podnošenja klasne ili popularne tužbe nije predviđena kiparskim zakonom.	OCD-i koji imaju pravni interes i pismeni pristanak stranke.
Letonija		Mogućnost podnošenja klasne ili popularne tužbe nije predviđena.	OCD-i koji su registrovani i bave se zaštitom ljudskih prava mogu da podnesu tužbu u ime povrijeđenog pod uslovom da dobiju njegov pristanak.

Država članica	Učestvovanje trećih lica i drugi oblici podrške	Kolektivne, klasne i druge grupne tužbe	Zastupanje i drugi modeli djelovanja u ime žrtava
Litvanija	OCD koji ima pravni interes da se uključi u postupak	Popularne tužbe nisu dozvoljene. Međutim, postoji teoretska mogućnost za podnošenje klasne tužbe.	OCD-i koji u svojim osnivačkim aktima predviđaju da se bave zaštitom i zastupanjem žrtava diskriminacije i pod uslovom da imaju pismeni pristanak stranke. Međutim, zbog odredaba opšteg procesnog zakona kao zastupnici se u pravilu pojavljuju advokati.
Luksemburg	OCD-i koji se bave zaštitom od diskriminacije i koji postoje najmanje pet godina, te ih je Ministarstvo pravde priznalo kao organizacije koje mogu da djeluju u ime žrtava i kao podrška žrtvama.	Klasne tužbe ne postoje u ovom sistemu.	OCD-i koji se bave zaštitom od diskriminacije i koji postoje najmanje pet godina, te ih je Ministarstvo pravde priznalo kao organizacije koje mogu da djeluju u ime žrtava i kao podrška žrtvama, ako nastupaju u ime određene žrtve uz njenu saglasnost.
Mađarska	OCD-i koji se bave zaštitom prava ugroženih grupa (koje su navedene u njihovim dokumentima) i zaštitom ljudskih prava	Mađarsko antidiskriminaciono zakonodavstvo dozvoljava <i>actio popularis</i> , koju mogu podići OCD-i koji predstavljaju ugrožene grupe ili se bave zaštitom njihovih interesa.	OCD-i koji se bave zaštitom prava ugroženih grupa (koje su navedene u njihovim dokumentima) i zaštitom ljudskih prava, uz uslov da su ovlašćeni od žrtve
Malta	U radnim sporovima učestvuje svako udruženje koje ima interes za provođenje radnog zakonodavstva.	Teoretski, postoji mogućnost da se podigne grupna tužba.	x
Njemačka	Asocijacije sastavljene od najmanje sedam OCD-a koji se bave zaštitom od diskriminacije i koji imaju najmanje 75 članova.	Klasne tužbe ne postoje u njemačkom antidiskriminacionom pravu.	Asocijacije sastavljene od najmanje sedam OCD-a koji se bave zaštitom od diskriminacije i koji imaju najmanje 75 članova.

Država članica	Učestvovanje trećih lica i drugi oblici podrške	Kolektivne, klasne i druge grupne tužbe	Zastupanje i drugi modeli djelovanja u ime žrtava
Poljska	OCD-i koji u svojim statutima uključuju ciljeve vezane za borbu protiv diskriminacije	Klasna tužba postoji samo u oblasti potrošačkih prava.	OCD-i koji u svojim statutima uključuju ciljeve vezane za borbu protiv diskriminacije.
Portugalija	Registrovani OCD-i koji u svojim statutima uključuju ciljeve vezane za borbu protiv diskriminacije	Popularne i klasne tužbe mogu da podignu OCD-i koji imaju legitiman interes. Međutim, praksa po ovom pitanju nije razvijena.	Registrovani OCD-i koji u svojim statutima uključuju ciljeve vezane za borbu protiv diskriminacije
Slovačka	OCD-i koji se bave zaštitom od diskriminacije	Antidiskriminaciono zakonodavstvo ovlašćuje OCD-e koji se bave zaštitom od diskriminacije na podnošenje popularne tužbe ako je povrijeđeno pravo više ljudi ili ako je povreda takve vrste da ozbiljno ugrožava javni interes.	OCD-i koji se bave zaštitom od diskriminacije
Rumunija	OCD u predmetima koji se tiču diskriminacije koja se odnosi na oblast kojom se bave. Kroz sudsku praksu je široko prihvaćena mogućnost da OCD-i ulažu podneske <i>amicus curiae</i> u predmetima koji se tiču diskriminacije. Ne postoji obaveza dokazivanja opravdanog interesa, dovoljno je da OCD u svoje akte uvrsti da se bavi zaštitom ljudskih prava ili borbu protiv diskriminacije.	Popularne tužbe su dopuštene organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih prava.	OCD-i mogu da djeluju u ime žrtve pod uslovom da ih žrtva pozove da to učine u pismenom podnesku i za konkretan predmet.

Država članica	Učestvovanje trećih lica i drugi oblici podrške	Kolektivne, klasne i druge grupne tužbe	Zastupanje i drugi modeli djelovanja u ime žrtava
Španija	U određenim postupcima OCD-i koji se bave zaštitom od diskriminacije zasnovane na rasi i etničkoj pripadnosti mogu da pruže podršku žrtvama.	U principu, <i>actio popularis</i> bi mogli da podignu OCD-i koji se bave zaštitom od diskriminacije. Međutim, ni doktrina ni praksa u ovom smislu nisu razvijene. Klasne tužbe nisu prisutne u španskom pravu.	Pravne osobe mogu da obavljaju zastupanje u španskom pravu.
Slovenija	OCD-i mogu da se pridruže postupku. Antidiskriminacioni zakon ne predviđa posebne uslove.	Antidiskriminacioni zakon ne sadrži odredbe o klasnoj ili popularnoj tužbi.	Izuzev advokatskog društva, pravne osobe ne mogu da obavljaju poslove zastupanja.
Švedska	Svako može da se uključi u postupak kao podrška žrtvama pod pretpostavkom da se žrtva slaže s tim.	U oblasti potrošačkog prava postoji mogućnost klasne tužbe, koju u principu mogu da podnesu i organizacije. Međutim, praksa po ovom pitanju nije dovoljno razvijena.	Neprofitne organizacije koje u svom statutu navode da se brinu o interesima svojih članova i za koje sud ocijeni da na adekvatan način mogu da zastupaju žrtvu
Ujedinjeno Kraljevstvo	OCD-i mogu da pruže podršku u postupku, a sudovi imaju mogućnost da dozvole OCD-ima da u svojstvu treće strane pruže odgovore na pravna i teorijska pitanja.	OCD-i ne mogu da podnesu klasne ili reprezentativne tužbe u ime žrtava diskriminacije.	OCD-i koji imaju opravdan interes za zaštitu od diskriminacije mogu da podnesu tužbu čak i ako nisu direktno pogođeni diskriminirajućom radnjom.

Izvor: Izvještaji nacionalnih pravnih stručnjaka o mjerama borbe protiv diskriminacije dostavljeni Evropskoj mreži pravnih stručnjaka u oblasti nediskriminacije (European Network of Legal Experts in the Non-discrimination). Svi izvještaji su dostupni na: <http://www.non-discrimination.net/law/national-legislation/country-reports-measures-combat-discrimination>

Bibliografija

Monografije i izvještaji

1. Andriuakaitis, Gediminas. *Lithuania – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
2. Asociación por los Derechos Civiles. *Strategic Litigation as a Tool for the Enforceability of the Right to Education: Possibilities and Obstacles*. Asociación por los Derechos Civiles, 2008. Dostupno na: <http://www.right-to-education.org/sites/r2e.gn.apc.org/files/Strategic%20Litigation%20as%20a%20tool.pdf> (stranica posjećena 9. februara 2012).
3. Atos Consulting. *Razvoj saradnje između vlasti i civilnog sektora u BiH: lekcije naučene iz hrvatskog iskustva*. Atos Consulting, 2009. Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/LOCAL%20FINAL%20FULL%20CSO%20Engagement%20Lessons%20from%20Croatia%20Sept09.pdf (stranica posjećena 2. juna 2012).
4. Bojarski, Lukasz. *Poland – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010. Dostupno na: http://www.non-discrimination.net/content/media/2010-PLCountry%20Report%20LN_final.pdf (stranica posjećena 18. oktobra 2012).
5. Boučkova, Pavla. *Czech Republic – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
6. Bribosia, Emmanuelle, i Isabelle Rorive. *Belgium – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010. Dostupno na: http://www.non-discrimination.net/content/media/2010-BE-Country%20Report%20LN_FINAL_0.pdf (stranica posjećena 9. januara 2012).
7. Cachón, Lorenzo. *Spain – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2012*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2011.
8. Cashman, Peter K. *Class Action Law and Practice*. Sydney: The Federation Press, 2007.
9. Chopin, Isabelle, i Thien Uyen Do. *Developing Anti-Discrimination Law in Europe. The 27 Member States, Croatia, the Former Yugoslav Republic of Macedonia and Turkey compared*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. Dostupno na: http://www.migpolgroup.com/publications_detail.php?id=320 (stranica posjećena 18. jula 2012).
10. Debrecéniová, Janka, i Zuzana Dlugošová. *Slovakia – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
11. Demetriou, Corina. *Cyprus – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2012*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2011.

12. Ellul, Tonio. *Malta – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2012*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2011.
13. European Roma Rights Center, Fond za humanitarno pravo i Centar za prava manjina. *Priručnik za advokate o zastupanju Roma – žrtava diskriminacije*. Budapest: European Roma Rights Center; Beograd: Fond za humanitarno pravo, Centar za prava manjina, 2005. Dostupno na: <http://www.errc.org/cms/upload/media/01/AE/m000001AE.pdf> (stranica posjećena 15. januara 2012).
14. European Roma Rights Centre, Interights i Migration Policy Group. *Strategic Litigation of Race Discrimination in Europe: from Principles to Practice*. Budapest: European Roma Rights Centre; London: Interights; Brussels: Migration Policy Group, 2004. Dostupno na: http://www.migpolgroup.com/publications_detail.php?id=198 (stranica posjećena 10. januara 2012).
15. Farkas, Lilla. *How to Present a Discrimination Claim: Handbook on seeking remedies under the EU Non-discrimination Directives*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. Dostupno na: http://www.migpolgroup.com/publications_detail.php?id=337 (stranica posjećena 9. februara 2012).
16. Feldhūne, Gita. *Latvia – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
17. Fleetwood, Rachel, ur. *Non-Discrimination in International Law: A handbook for practitioners: edition 2011*. Interights, 2011. Dostupno na: <http://www.interights.org/handbook/index.html> (stranica posjećena 10. decembra 2011).
18. Hanušić, Adrijana. *Ombudsman u sistemu zaštite od diskriminacije u BiH: analiza situacije i karakteristični problemi*. Sarajevo: Analitika, 2012. Dostupno na: http://www.analitika.ba/files/Ombudsman%20u%20sistemu%20zastite%20od%20diskriminacije%20u%20BiH_A.Hanusic%205oct2012.pdf (stranica posjećena 10. oktobra 2012).
19. Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, Izvještaj o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini za period januar – decembar 2011. (Sarajevo: Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, 2011). Dostupno na: <http://www.bh-hchr.org/izvjestaji.htm> (stranica posjećena 20. oktobra 2012).
20. Hiltunen, Rainer. *Finland – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2012*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2011.
21. Holtmaat, Rikki. *Netherlands – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
22. Ilieva, Margarita. *Bulgaria: Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
23. Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH, Izvještaj o pojavama diskriminacije u Bosni i Hercegovini za 2011. godinu (Banja Luka: Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH, 2012). Dostupno na: http://www.ombudsmen.gov.ba/materijali/publikacije/diskriminacija/2011/SRP_DISKR2011.pdf (stranica posjećena 22. oktobra 2012).

24. Iordache, Romanita. *Romania – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
25. Justesen, Pia. *Denmark – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2012*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2011.
26. Kádár, András. *Hungary – Country Report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
27. Kulenović, Zlatko, Stjepan Mikulić, Svjetlana Milišić-Veličkovski, Jadranka Stanišić i Danka Vučina. *Komentar Zakona o parničnom postupku u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj*. Mostar: Agencija Apriori organizacije 2011.
28. Kušan, Lovorka. *Croatia – Country Report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010. Dostupno na: <http://www.non-discrimination.net/countries/croatia> (stranica posjećena 18. oktobra 2012).
29. Latraverse, Sophie. *France – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2012*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2011.
30. Mahlman, Matthias. *Germany – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
31. Malheiros, Manuel, i Alexandra Rosado. *Portugal – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
32. McColgan, Aileen. *United Kingdom – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
33. Moyse, Francois. *Luxembourg: Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
34. Mulheron, Rachel P. *The Class Action In Common Law Legal Systems: A Comparative Perspective*. Portland: Hart Publishing, 2004.
35. Norberg, Per. *Sweden – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2012*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2011.
36. O'Farrell, Orlagh. *Ireland – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
37. Pajvančić, Marijana, Nevena Petrušić i Senad Jašarević. *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*. Beograd: Centar modernih veština, 2010. Dostupno na <http://www.cmv.org.rs/publikacije/451/> (stranica posjećena 19. aprila 2012).

38. Poleshchuk, Vadim. *Estonia – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination, 2010. Dostupno na: http://www.non-discrimination.net/content/media/2010-EE-Country%20Report%20LN_FINAL_0.pdf (stranica posjećena 18. oktobra 2012).
39. Public Interest Law Initiative in Transitional Societies. *Symposium on Public Interest Law in Eastern Europe and Russia: June 29th - July 8th, 1997, University of Natal, Durban, South Africa: Symposium Report*. New York: Columbia Law School, Public Interest Law Initiative in Transitional Societies, 1997. Dostupno na: <http://pilnet.org/public-interest-law-resources/51-symposium-on-public-interest-law-in-eastern-europe-and.html> (stranica posjećena 20. oktobra 2012).
40. Rekosh, Edwin, Kyra Buchko i Vessela Terzieva. *Pursuing the Public Interest: A Handbook for Legal Professionals and Activists*. New York: PILI, 2001.
41. Rorive, Isabelle. *Proving Discrimination Cases: The Role of Situation Testing*. Stockholm: Centre for Equal Rights; Brussels: Migration Policy Group, 2009. Dostupno na: http://www.migpolgroup.com/publications_detail.php?id=230 (stranica posjećena 23. januara 2012).
42. Schindlauer, Dieter. *Austria – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010. Dostupno na: http://www.non-discrimination.net/content/media/2010-AT-Country%20Report%20LN_FINAL_0.pdf (stranica posjećena 12. marta 2012).
43. Selmanović, Mirela, Snježana Ivandić Ninković i Božana Puljić. *Antidiskriminacija: Mladi u borbi protiv diskriminacije*. Sarajevo: Asocijacija za demokratske inicijative; Inicijativa mladih za ljudska prava u BiH, 2011.
44. Simoni, Alessandro. *Italy – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
45. Slater, Lyn K., i Kara R. Finck. *Social Work Practice and the Law*. New York: Springer Publishing Company, 2012.
46. Šalamon Kogovšek, Neža. *Slovenia – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2011*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2010.
47. Theodoridis, Athanasios. *Greece – Country report on measures to combat discrimination: Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC: State of affairs up to 1 January 2012*. European Network of Legal Experts in the Non-Discrimination Field, 2011.
48. Tobler, Christa. *Remedies and Sanctions in EC Non-Discrimination Law*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005. Dostupno na: http://www.migpolgroup.com/public/docs/36.Remedies_Sanctions_ECnon-discriminationLaw_EN_06.05.pdf (stranica posjećena 2. februara 2012).
49. Turkušić, Enida. "Strategic Litigation and Segregation in the Education System, the United States and Central and Eastern Europe". LLM Thesis, Central European University, 2009. Dostupno na: http://www.etd.ceu.hu/2009/turkusic_enida.pdf (stranica posjećena 10. februara 2012).

50. Vehabović, Faris, Midhat Izmirlija i Adnan Kadribašić. *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije: sa objašnjenjima i pregledom prakse u uporednom pravu*. Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, 2010.

51. Žeravčić, Goran. *Analiza institucionalne suradnje između vladinog i nevladinog sektora u BiH*. Sarajevo: Kronauer Consulting, 2008. Dostupno na: <http://www.kronauer-consulting.com/index.asp?lang=b&s=5> (stranica posjećena 9. maja 2012).

Članci i prilozi u zbornicima

1. Barić-Punda, Vesna. "Načelo nediskriminacije – jedno od temeljnih načela zaštite ljudskih prava i sloboda", *Zbornik radova Pravnoga fakulteta u Splitu* 42, br. 1–2 (2005), str. 27–42.

2. Bayefsky, Anne F. "The Principle of Equality and Non-Discrimination in International Law", *Human Rights Law Journal* 11, br. 1–2 (1990), str. 1–34.

3. Bell, Mark. "Combating discrimination through collective complaints under the European Social Charter", *European Anti-Discrimination Law Review*, br. 3 (2006), str. 13–19.

4. Chopin, Isabelle. "Making non-discrimination rights effective". U *The Role of NGOs and Trade Unions in Combating Discrimination*, ur. Richard Poláček, str. 10–13. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2009. Dostupno na: http://www.migpolgroup.com/public/docs/162.RoleofNGOsTradeUnioninCombatingDiscrimination_EN.pdf (stranica posjećena 18. oktobra 2012).

5. Congedo, Pierluigi, i Michele Messina. "European 'Class' Action: British and Italian Points of View in Evolving Scenarios", *Europa e Diritto Privato* 1, br. 1 (2009), str. 163–189. Dostupno na: <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/15900/> (stranica posjećena 22. avgusta 2012).

6. Crnić, Ivica. "Povrede prava osobnosti i neimovinska šteta". U *Primjena antidiskriminacijskog zakonodavstva u praksi*, str. 99–153. Zagreb: Centar za mirovne studije, 2011. Dostupno na: <http://www.cms.hr/dokument/128> (stranica posjećena 18. maja 2012).

7. Čizmić, Jozo. "Pružanje besplatne pravne pomoći u Bosni i Hercegovini sa osvrtom na iskustva Republike Hrvatske". U *Pristup pravdi u Bosni i Hercegovini: besplatna pravna pomoć: poseban osvrt na Hercegovačko-neretvanski kanton*, ur. Nurko Pobrić i Rebeka Kotlo, str. 11–32. Mostar: Centar za ljudska prava, 2011.

8. Devroye, Jennifer. "The Case of D. H. and Others v. the Czech Republic", *Northwestern Journal of International Human Rights* 7, br. 1 (2009), str. 81–101.

9. Dika, Mihajlo. "Sudska zaštita u diskriminacijskim stvarima". U *Primjena antidiskriminacijskog zakonodavstva u praksi*, str. 68–95. Zagreb: Centar za mirovne studije, 2011. Dostupno na: <http://www.cms.hr/publikacije/publikacije> (stranica posjećena 18. oktobra 2012).

10. Farkas, Lilla. "Limited Enforcement Possibilities Under European Anti-Discrimination Legislation – A Case Study Of Procedural Novelties: Actio Popularis Action In Hungary", *Erasmus Law Review* 3, br. 3 (2010), str. 181–196.

11. Frigessi di Rattalma, Marco. "NGO before the European Court of Human Rights: Beyond Amicus Curiae Participations". U *Civil Society, International Tribunals and Compliance Bodies*, ur. Tullio Treves, Marco Frigessi di Rattalma, Attila Tanzi, Alessandro Fodella, Cesare Pitea i Chiara Ragni, str. 57–66. The Hague: T. M. C. Asser Press, 2005.

12. Goldston, James A. "Public Interest Litigation in Central and Eastern Europe: Roots, Prospects and Challenges", *Human Rights Quarterly* 28, br. 2 (2006), str. 492–527.
13. Harby, Catharina. "The Experience of the Aire Centre in Litigating before the European Court of Human Rights". U *Civil Society, International Tribunals and Compliance Bodies*, ur. Tullio Treves, Marco Frigessi di Rattalma, Attila Tanzi, Alessandro Fodella, Cesare Pitea i Chiara Ragni, str. 41–46. The Hague: T. M. C. Asser Press, 2005.
14. Hodges, Christopher. "Some observations on Multi-party Claims". U *Procedural Laws in Europe, Towards Harmonisation*, ur. Marcel Storme, str. 403–405. Antwerp: Maklu-Uitgevers, 2003.
15. Horvat, Ana. "Novi standardi hrvatskoga i europskoga antidiskriminacijskog zakonodavstva", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 58, br. 6 (2008), str. 1453–1498. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/48628> (stranica posjećena 22. januara 2012).
16. Horvat, Ana. "Segregacijom do integracije? Mogućnosti integriranog obrazovanja Roma", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 46, br. 2 (2009), str. 443–472. Dostupno na: <http://www.pravst.hr/zbornik.php?p=25&s=177> (stranica posjećena 15. jula 2012).
17. Ilieva, Margarita. "Uloga NVO-a u primeni Zakona protiv diskriminacije: Iskustvo iz Bugarske." U *Sprovođenje Zakona protiv diskriminacije: izazov za Kosovo*, str. 10–21. Priština: OSCE Mission in Kosovo, 2007. Dostupno na: <http://www.osce.org/sr/kosovo/25856> (stranica posjećena 12. februara 2012).
18. Milošević, Monika. "Pravo na tužbu i pravo na žalbu u sistemu građanskog sudskog postupka SAD", *Strani pravni život*, br. 2 (2009), str. 127–137.
19. Omejec, Jasna. "Zabrana diskriminacije u praksi Europskog suda za ljudska prava", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 59, br. 5 (2009), str. 873–979.
20. Petričušić, Antonija. "Antidiskriminacijska politika kao suplementarni model zaštite prava nacionalnih manjina", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 61, br. 2 (2011), str. 643–674. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/100304> (stranica posjećena 2. aprila 2012).
21. Rekosh, Edwin. *Preface of Symposium on Public Interest Law in Eastern Europe and Russia: June 29th - July 8th, 1997, University of Natal, Durban, South Africa: Symposium Report, Public Interest Law Initiative in Transitional Societies*, str. iii–viii. New York: Columbia Law School, Public Interest Law Initiative in Transitional Societies, 1997. Dostupno na: <http://www.pilnet.org/public-interest-law-resources/51-symposium-on-public-interest-law-in-eastern-europe-and.html> (stranica posjećena 15. juna 2012).
22. Reljanović, Mario. "Zabrana diskriminacije u Bosni i Hercegovini – Pravni okvir i praksa". U *Pravo zemalja u regionu*, ur. Vladimir Čolović, str. 334–348. Beograd: Institut za uporedno pravo, 2010.
23. Samuolyte, Jolanta. "Applying situation testing successfully to prove discrimination based on ethnicity". U *The Role of NGOs and Trade Unions in Combating Discrimination*, ur. Richard Poláček, str. 17–18. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2009. Dostupno na: http://www.migpolgroup.com/public/docs/162.RoleofNGOsTradeUnioninCombatingDiscrimination_EN.pdf (stranica posjećena 18. januara 2012).
24. Schutter, Olivier de. "Methods of proof in the context of combating discrimination". U *Proving Discrimination The Dynamic implementation of EU anti-discrimination law: The role of specialised bodies*, ur. Janet Cormack, str. 22–37. Migration Policy Group, 2003.

25. Sudar, Vladimir. "Šabački geto". NIN, br. 2586, 20. juli 2006. godine. Dostupno na: <http://www.nin.co.rs/2000-07/20/13678.html> (stranica posjećena 9. decembra 2011).
26. Uzelac, Alan. "Postupak pred sudom". U *Vodič uz Zakon o suzbijanju diskriminacije*, ur. Tena Šimonović Einwalter, str. 93–112. Zagreb: Ured za ljudska prava Vlade RH, 2009. Dostupno na: http://alanuzelac.from.hr/pubs/A26-vodic%20antidiskriminacija_hr.pdf (stranica posjećena 15. januara 2012).
27. Vodinelić, Vladimir V. "Građanskopravna zaštita od diskriminacije", *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti* 6, br. 3–4 (2008), str. 22–45. Dostupno na: <http://www.hereticus.org/wp-content/uploads/2008/12/Hereticus%202008-VI-3-4%20Zabrana%20diskriminacije%20u%20Srbiji.pdf> (stranica posjećena 18. oktobra 2012).
28. Vodinelić, Vladimir V. "Sudska zaštita po tužbi za zaštitu od diskriminacije". U *Antidiskriminacioni zakoni: vodič*, ur. Jovica Trkulja i Saša Gajin, str. 69–75. Beograd: Centar za unapređenje pravnih studija, 2010.
29. Vodinelić, Vladimir V. "Tužbe za zaštitu od diskriminacije". U *Antidiskriminaciono pravo – vodič*, ur. Jovica Trkulja i Saša Gajin, str. 29–50. Beograd: Centar za unapređenje pravnih studija, 2008. Dostupno na: <http://cups.rs/wp-content/uploads/2010/03/Anti-diskriminaciono-pravo-vodic-2007.pdf> (stranica posjećena 17. oktobra 2012).

Propisi Bosne i Hercegovine

1. Advokatska/odvjetnička komora Federacije Bosne i Hercegovine, Tarifa o nagradama i naknadi troškova za rad advokata Federacije Bosne i Hercegovine. (Sarajevo: Advokatska/odvjetnička komora FBiH, 2004). Dostupno na: http://www.advokombih.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=765&Itemid=1 (stranica posjećena 3. jula 2012).
2. "Pravila procedure Komisije za ljudska prava pri Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine", *Službeni glasnik BiH*, 23/05.
3. "Ustav Bosne i Hercegovine". Dostupno na: http://www.ccbh.ba/public/down/Ustav_Bosne_i_Hercegovine_bos.pdf (stranica posjećena 22. oktobra 2012).
4. Ustavni sud Bosne i Hercegovine. Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine (Sarajevo: Ustavni sud Bosne i Hercegovine, 2005). Dostupno na: http://ccbh.ba/public/down/pravila_bos.pdf (stranica posjećena 19. oktobra 2012).
5. "Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći Republike Srpske", *Službeni glasnik Republike Srpske*, 120/08.
6. "Zakon o obligacionim odnosima", *Službeni list SFRJ*, 29/78, 39/85, Ustavni sud Jugoslavije – U 363/86, 45/89, 57/89; *Službeni list RBiH*, br. 2/92, 13/93 i 13/94; *Službene novine Federacije BiH*, 20/03; *Službeni glasnik Republike Srpske*, 17/93, 3/96 i 74/04.
7. "Zakon o ombudsmanu za ljudska prava BiH", *Službeni glasnik BiH*, 19/02, 35/04 i 32/06.
8. "Zakon o parničnom postupku BiH", *Službeni glasnik BiH*, 36/04, 84/07.
9. "Zakon o parničnom postupku Brčko distrikta BiH", *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, 5/00, 1/01 i 6/02, 8/09, i 52/10.

10. "Zakon o parničnom postupku Federacije BiH", *Službene novine Federacije BiH*, 53/03, 73/05 i 119/06.
11. "Zakon o parničnom postupku Republike Srpske", *Službeni glasnik Republike Srpske*, 58/03, 85/03, 74/05, 63/07, 49/09.
12. "Zakon o radu Brčko distrikta Bosne i Hercegovine", *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, 19/06 – prečišćeni tekst, 19/07, 25/08.
13. "Zakon o radu Federacije BiH", *Službene novine Federacije BiH*, 43/99, 32/00, 29/03.
14. "Zakon o radu Republike Srpske", *Službeni glasnik Republike Srpske*, 55/07 – prečišćeni tekst.
15. "Zakon o radu u institucijama BiH", *Službeni glasnik BiH*, 26/04, 7/05, 48/05, 60/10.
16. "Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni Hercegovini", *Službeni glasnik BiH*, 16/03, 102/09, 32/10 – prečišćeni tekst.
17. "Zakon o sudskim taksama Republike Srpske", *Službeni glasnik Republike Srpske*, 73/08, 49/09.
18. "Zakon o udruženjima i fondacijama BiH", *Službeni glasnik BiH*, 32/2001, 42/03, 63/08, 76/11.
19. "Zakon o zabrani diskriminacije", *Službeni glasnik BiH*, 59/09.

Sudska praksa Bosne i Hercegovine

1. Apelacioni sud Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Presuda 097-0-GŽP-08-000030, 7. april 2009. Dostupno na: <http://www.asbd.ba/obavj/1/?cid=1009,2,1> (stranica posjećena 18. oktobra 2012).
2. Općinski sud u Livnu, Presuda br. 68 0 P 017561, 7. oktobar 2011.
3. Općinski sud u Mostaru, Presuda br. 58 PS 08563 11 Ps, 27. april 2012.
4. Općinski sud u Mostaru, Presuda br. P 58 0 P 056658 09 P, 6. juli 2010.

Strani propisi

1. "Zakon o informisanju Republike Srbije", *Službeni glasnik Republike Srbije*, 43/2003, 61/2005, 71/2009 i 89/2010 – odluka US i 41/2011.
2. "Zakon o parničnom postupku Republike Hrvatske", *Narodne novine Republike Hrvatske*, 53/11.
3. "Zakon o parničnom postupku Republike Srbije", *Službeni glasnik Republike Srbije*, 72/11.
4. "Zakon o ravnopravnosti spolova Republike Hrvatske", *Narodne novine Republike Hrvatske*, 82/08.
5. "Zakon o ravnopravnosti polova Republike Srbije", *Službeni glasnik Republike Srbije*, 104/2009.
6. "Zakon o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske", *Narodne novine Republike Hrvatske*, 85/08.

7. "Zakon o zabrani diskriminacije", *Službeni glasnik Republike Srbije*, 22/09.
8. "Zakon o zabrani diskriminacije Republike Crne Gore", *Službeni list Crne Gore*, 46/2010.

Strana sudska praksa

1. European Court of Human Rights, *D. H. and Others v. the Czech Republic* [GC], No. 57325/00, 13. novembar 2007.
2. European Court of Human Rights, *Opuz v. Turkey*, No. 33401/02, 9. juni 2009.
3. European Court of Human Rights, *Osman v. The United Kingdom*, Application No. 23452/94, Judgment, 28. oktobar 1998.
4. Supreme Court of the United States, *Brown v. Board of Education*, 347 U. S. 483, 17. maj 1954.
5. Vrhovni sud Srbije, Odluka Rev. 229/04, 21. april 2004.

Međunarodni dokumenti

1. Commissioner for Human Rights of the Council of Europe, Report by Thomas Hammarberg, Commissioner for Human Rights of the Council of Europe, following his visit to Serbia on 12-15 June 2011 (Strasbourg: Council of Europe, 22. septembar 2011), CommDH(2011)29. Dostupno na: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1834869> (stranica posjećena 18. aprila 2012).
2. Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW), General recommendation No. 28 on the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (New York: Committee on the Elimination of Discrimination against Women, 16. decembar 2010). Dostupno na: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/472/60/PDF/G1047260.pdf?OpenElement> (stranica posjećena 22. oktobra 2012).
3. Committee on the Elimination of Racial Discrimination, Consideration of reports submitted by states parties under Article 9 of the Convention: Concluding observations of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination: Bosnia and Herzegovina, CERD/C/BIH/CO/6 (Geneva: Committee on the Elimination of Racial Discrimination, 11. april 2006). Dostupno na: [http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/0/72b2390667c6f922c1257180004b369a/\\$FILE/G0641237.pdf](http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/0/72b2390667c6f922c1257180004b369a/$FILE/G0641237.pdf) (stranica posjećena 20. oktobra 2012).
4. Council of Europe, Recommendation CM/Rec(2007)14 of the Committee of Ministers to member states on the legal status of non-governmental organisations in Europe (Council of Europe, 10. oktobar 2007). Dostupno na: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1194609> (stranica posjećena 22. oktobra 2012).
5. "Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin", *Official Journal of the European Union*, L 180/2000.

6. "Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation", *Official Journal of the European Union*, L 303/2000.
7. Evropska komisija za borbu protiv rasizma (ECRI), Izvještaj ECRI-ja o Bosni i Hercegovini (Strasbourg: ECRI, 8. februar 2011). Dostupno na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/country-by-country/bosnia_herzegovina/BIH-CBC-IV-2011-002-BIH.pdf (stranica posjećena 22. oktobra 2012).
8. United Nations, Universal Declaration of Human Rights, G. A. res 217 A (III), U. N. Doc. A 810 at 71 (1948).

Ostalo

1. Budak, Lina. "Udružna tužba br. 2 i br. 3 – prezentacija". Centar za mirovne studije, 17. februar 2012. Dostupno na: <http://www.cms.hr/dokument/150> (stranica posjećena 22. oktobra 2012).
2. Hersckoff, Helen. "Public Interest Litigation: Selected Issues and Examples". Dostupno na: <http://siteresources.worldbank.org/INTLAWJUSTINST/Resources/PublicInterestLitigation%5B1%5D.pdf> (stranica posjećena 24. oktobra 2012).
3. Nezirović, Goran. "Postupak za zaštitu od diskriminacije", Materijal centara za obuku sudija i tužilaca RS/FBiH o Zakonu o zabrani diskriminacije, 3. april 2012. Dostupno na: <http://www.rs.ces.gov.ba/> (stranica posjećena 15. maja 2012).
4. Polverino, Fabio. "A Class Action Model for Antitrust Damages Litigation In European Union", Social Science Research Network, 28. juni 2006. Dostupno na: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=927001 (stranica posjećena 10. juna 2012).
5. Sali-Terzić, Sevima. "Recenzija Komentara Zakona o zabrani diskriminacije", recenzija djela *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije: sa objašnjenjima i pregledom prakse u uporednom pravu*, Faris Vehabović, Midhat Izmirlija i Adnan Kadribašić. Dostupno na http://csd.pravosudje.ba/vstv/faces/pdfservlet;jsessionid...?p_id_doc=4867 (stranica posjećena 9. januara 2012).
6. Smith, Roger. "Experience in England and Wales: Test case strategies, public interest litigation, the Human Rights Act and legal NGOs". Dostupno na: http://www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000696.pdf (stranica posjećena 18. oktobra 2012).

O autoru

Boris Topić diplomirao je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banjaluci a magistrirao međunarodno pravo o ljudskim pravima na Univerzitetu Oksford, u Ujedinjenom Kraljevstvu.

Posjeduje bogato iskustvo u polju ljudskih prava stečeno kroz rad u Instituciji ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Odjelu za ljudska prava Misije OSCE u BiH i Evropskom sudu za ljudska prava.

Analitika - Centar za društvena istraživanja je nezavisna, neprofitna, nevladina organizacija koja se bavi istraživanjem i razvojem javnih politika u širem smislu. Misija Analitike je da na osnovu kvalitetnih istraživanja i odgovarajuće ekspertize ponudi relevantne, inovativne i praktične preporuke usmjerene na promoviranje inkluzivnih i boljih javnih politika, kao i na sveukupno unapređenje procesa njihovog donošenja.

www.analitika.ba

DISKRIMINACIJA
DISKRIMINACIJA